

**Azərbaycan Respublikası Xalq Təhsili
Nazirliyi**

Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutu

Əlyazması hüququnda

Nağıyeva Şəhla Bədir qızı

**MÜASİR AZƏRBAYCAN POEZİYASININ İNGİLİS
DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNDƏ MILLİ KOLORİTİN
SAXLANMASI**

10.01.03 – Azərbaycan ədəbiyyatı
10.01.05 – Qərbi Avropa, Amerika,
Avstraliya ölkələri ədəbiyyatı

**Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim
olunan**

D İ S S E R T A S İ Y A

**Elmi rəhbər:
Filologiya elmləri namizədi,
dosent İ. Rəhimov**

B A K I – 1997

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	
I Fəsil. Klassik Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi tarixindən	
II Fəsil. Müasir Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi zamanı milli koloritin qorunması	
I Bölmə. İngilis dilinə tərcümədə poetik formanın saxlanması	
II Bölmə. Xüsusi adların tərcümədə saxlanması	
III Bölmə. Frazoloji birləşmələrin ingilis dilinə tərcüməsi	
IV. Bölmə. Realiyaların tərcüməsi	
V. Bölmə. Tərcümədə yazıçının üslubunun qorunması (S. Vurğunun şeirlərinin müxtəlif tərcümə variantları əsasında)	
VI Bölmə. Müasir poeziyamızın ingilis dilinə tərcüməsində yol verilən məna təhrifləri	
Nəticə	
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	

Giriş

Biz bəşər tarixində misli görünməmiş bir fenomenin – ümumdünya sivilizasiyasının təşəkkül tapdığı və formalaşdığı bir dövrdə yaşayırıq. Bu və ya digər xalqın həyatında az-çox əhəmiyyətə malik elə bir hadisə yoxdur ki, onun əks sədasi bütün dünyada səslənməsin. Hal – hazırda dünyanın iqtisadiyyatı da, siyasəti də ayrı – ayrı dövlətlərin xalqların, dövlətlərin, millətlərin sərhədlərində cəhanşümul xarakter kəsb edir. Dünya xalqlarının bu cür yaxınlaşmasının ilkin şərti və hərəkətverici qüvvəsi xalqlar arasında həmişə mövcud olmuş, bu gün həyatımızın ən vacib atributlarından birinə çevrilmiş mədəni əlaqələrdir.

Paradoksal hal olsa da, lakin buda bir həqiqətdir ki, hər bir xalq öz varlığını, özümlülüyünü yalnız başqa xalqlarla qarşılıqlı əlaqələrdə, qarşılıqlı mədəni təsirlərin fonunda və kontekstində təsdiq edir. Bu və ya digər xalq, başqa xalqlardan nə qədər təcrid olunsa, bir o qədər az inkişaf yolu tapar, özünəməxsusluğuna bir o qədər çətin qovuşar.

Xalqların ədəbi-mədəni əlaqələrinin başlıca forması tərcümədir. Məsələ burasındadır ki, digər incəsənət növləri arasında ən zəngin ifadə vasitələrinə malik, deməli, bu və ya digər şəxs və ya xalqla məlumatı və həqiqəti hərtərəfli təcəssüm etməyə qadir olan ədəbiyyat – söz sənəti – eyni zamanda ən qapalı incəsənət növüdür. Belə ki, musiqinin, rəngkarlığın, rəqsin arxitekturanın dili bütün xalqlar üçün eynidir, amma ədəbi nümunə digər dilə çevrilməsə, onun ifadə etdiyi estetik dəyərlərin həmin dilin daşıyıcısı olan oxucuya çatdırmaq mümkün deyil.

Təsadüfi deyil ki, müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif alim və filosoflar tərcümə işinə yüksək qiymət vermiş mədəni əlaqələrin inkişafında onun əvəzsiz rolunu qeyd etmişlər. Bu mənada tərcüməni “bəşəriyyət tarixində xalqları bir – birinə bağlayan mənəvi körpü”¹ adlandıranlar yanılırlar. Regional sivilizasiyaların dünya sivilizasiyalarına çevrilməsi ilə xarakterizə olunan XX əsrin sonunda tərcümə doğurdan da xalqların əsl mənəvi körpüsünə çevrilir. Xalqlar bir – birinin ədəbi nailiyyətlərindən bəhrələnir, bir-birinin ədəbi-mədəni dəyərləri ilə zənginləşirlər.

Mütəxəsislər tərcümənin bir sənət kimi lap qədimlərdən mövcud olduğunu çoxdan sübut etmişlər. Hələ “eramızdan əvvəl III – II əsrlərdə Luçiy Liviy Andronik Homerin məşhur “Odiseya” əsərini latın dilinə tərcümə edərək dünya ədəbiyyatı tarixində bədii tərcümənin bizə məlum nümunəsini yaratmışdır”.²

Bəlkə də bədii tərcümə daha qədimlərə gedib çıxır. Hələlik mütəxəsislər bədii tərcümə tarixini bu əsərin adı ilə bağlayırlar. Lakin bütün xalqların ədəbi fikri daha çox inkişaf etmiş qonşu xalqların ədəbiyyatından edilən müxtəlif tipli iqtibaslar əsasında təşəkkül tapır ki, bu iqtibasların özlərini də müəyyən mənada bədii tərcümənin ilk nümunələri hesab etmək olar. Ümumiyyətlə, ədəbi əsərlər bu və ya digər dilə tərcümə olunaraq həmin xalqın mənəvi sərvətinə çevrilir.

Getdikcə Azərbaycan dünya siyasətinin və dünya iqtisadiyyatının müstəqil subyektinə çevrilir. Əgər bu yaxınlara qədər Azərbaycan ədəbiyyatı dünya mədəniyyətinə vahid sovet ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi qovuşurdusa və idealoji məhduduyətlər onun bütün potensial imkanlarını üzə çıxarmağa

¹ M.İbrahimov. “Bədii tərcümə yaradıcılığıdır”, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 29 aprel 1967.

² Cassel’s Encyclopedia of Literature, vol I. London 1953. p. 555 - 557

qoymurdusa, indi bu ədəbiyyat dünya mədəniyyəti ilə birbaşa əlaqəyə girməyə başlayır. Bu cəhətdən Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin xarici dillərə tərcüməsi və bu prosesin elmi – metodoloji dərki böyük aktualıq kəsb edir.

Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümunələrinin xarici dillərə tərcüməsinin bir neçə əsrlik tarixi vardır.

Hələ 1551 – ci ildə fransız səfiri sifəti ilə İstanbulda səyahətdə olan Nikolas Nikoley¹ Türkiyədə mövcud dini təriqətlərin o cümlədən hürufiliyi xarakterizə edərkən görkəmli Azərbaycan şairi Nəsimi haqqında söhbət açmışdır. Qeyd edək ki, səfirin dini təriqətlərə marağı Nəsimi poeziyasının tam dərkinə çevrilməmiş və səfir bu poetik nümunələri tərcümə etməyə cəhd göstərmişdir. Amma hər halda Nikolas Nikoleyin bu sənətkarın yaradıcılığı ilə tanış olması və öz qeydlərində bundan söhbət açması Qərbdə mədəniyyətimizə böyük maraq yaranmasından xəbər verir.

Azərbaycan mədəniyyətin nümunələrinin Avropa dillərinə, xüsusən ingilis dilinə əhatəli tərcüməsi sonrakı dövrlərə - XVII – XVIII əsrlərə təsadüf edir. Bu dövrdə Avropa tədqiqatçıları, habelə ingilisdilli tədqiqatçılar ayrı – ayrı Azərbaycan şairlərinin əsərlərini öyrənməklə yanaşı, onları tərcümə etməyə də meyl göstərmişlər. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin tərcüməsi sahəsində XIX - əsrdə və XX - əsrin əvvəllərində daha çox iş görülmüşdür.

Təbiidir ki, bütün Avropa ədəbiyyatlarında olduğu kimi ingilisdilli ədəbiyyatda da Nizami Gəncəvi yaradıcılığı həm orijentalistlərin yazdığı tədqiqatlarda, həm də tərcümədə əsas yer tutur². “1786-cı ildə Uilyam Cons “Sirlər xəzinəsi” poemasının ingilis dilinə sətri tərcümə etmiş və Kəlküttədə nəşr etdirmişdir. Bunun Nizami yaradıcılığından, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatından ingilis dilinə edilmiş ilk tərcümə əsəri olduğunu ehtimal etmək olar”³.

Ümumiyyətlə, ingilisdilli ədəbiyyatda Nizami yaradıcılığına maraq olduqca böyük olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, görkəmli Azərbaycan şairinin ingilis dilində öyrənilməsi və nəşri tarixinə xüsusi tədqiqatlar və məqalələr həsr olunmuşdur. Müxtəlif illərdə A.Krımiski, J. Bertels, Ə.Seyidzadə, Ə. Ağayev, S.Devək, V. Destgerdi, S. Nəfisi və bu kimi alim tədqiqatçılar Nizaminin ingilis dilində öyrənilməsi tarixindən söhbət açmaqla bərabər Nizami əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsinin keyfiyyəti haqqında da müəyyən mülahizələr yürütmüşlər.

İ. Atkinsonun ilk dəfə Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasını üç min altmış iki beyt həcmində ingilis dilinə çevirərək Londonda çap etdirmişdir.

¹ Nicholas Nicholay. “The navigations, Peregrinations and voyages made into Turkey”, London, 1585.

² Ş. Xəlilov. “Azərbaycan – ingilis ədəbi əlaqələri”. Elm və həyat, 1983, N 6, səh. 35 – 36.

³ Yəne orada. səh 36.

Bundan sonra 1844 – cü ildə ingilis alimi N.Bland “Sirlər xəzinəsi”nin elmi - tənqidi mətnini hazırlamaqla yeni istiqamətli bir tədqiqatın əsasını qoyur”.¹

XVIII əsrin sonu XX əsrin 60 – cı illərinə qədər olan dövr tədqiqatçılarından N.V. Klark, Y. Braun, V. Modik, M. Houtsuman, S. Vilson, Q. Dorab, A.İ.Arberri, Y. Ripka, M.V. Medonald, Ç. Çarlz və başqaları ingilis nizamşünaslığının inkişafına təkan vermiş, bu barədə müəyyən fikirlər söyləmişlər. Şairin “Leyli və Məcnun” əsəri dörd dəfə ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur.²

Nizamidən sonra ingilis tədqiqatçılarının daha çox müraciət etdiyi şairlərdən biri Məhəmməd Füzuli olmuşdur. Şairin ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsi tarixindən ilk dəfə görkəmli rus alimi A. Krımski³ danışırmışdır. Sonralar B. Çobanzadə,⁴ H. Araslı,⁵ İ. Babayev,⁶ R.Qayıbova,¹ R.Azadə,² M. Quluzadə,³ F. Qasımzadə⁴, L. Əliyeva⁵ və başqaları bu və ya digər dərəcədə Füzulinin əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi problemlərinə toxunmuş, ingilis ədəbiyyatşünaslığının bu sahədəki uğurlarından və nöqsanlarından bəhs etmişlər.

İngilis şərqşünası Gibb Füzulinin bir sıra əsərlərini ingilis dilinə çevirərək “Osmanlı ədəbiyyatı tarixi” əsərinə daxil etmişdir.⁶ “Bunlar Füzuli şerinin ingilis dilinə ən yaxşı elmi və bədii tərcümələri hesab olunur”.⁷ Bununla yanaşı “Leyli və Məcnun” poemasının 1970-ci ildə türk şairi Sofi Nuri tərəfindən edilmiş tərcüməsi bütün tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və onun ədəbi bədii keyfiyyətləri yüksək qiymətləndirilmişdir. S.Nurinin tərcüməsi Füzulinin “Leyli

¹ X. M. Hüseynov. “Nizaminin ingilis dilində öyrənilməsi və nəşri tarixi”. Azər. SSR EA – nın xəbərləri.Ədəbiyyat dil və incəsənət seriyası. 1974, N 3, səh. 29 – 35.

² F. Quliyev. “Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun”u ingilis ədəbiyyatında “. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 20 – iyul 1984.

³ A.Krımski. «История Турции и ее литературы», М. 1910. стр. 132 – 141.

⁴ B.Çobanzadə “Füzuli və onun yeri”. “Füzuli” Azərbaycan ədəbiyyatı cəmiyyəti nəşriyyatı, Bakı, 1925, səh. 76 – 109.

⁵ H. Araslı. “Füzuli”. Bakı, 1939, səh. 7, H.Araslı. “İngilis alimi Gibb Füzuli haqqında”, “Ədəbiyyat” qəzeti, 14 – noyabr 1942 – ci il. H. Araslı Azərbaycanın böyük şairi Füzuli, Bakı, 1958, səh. 10 – 12.

⁶ İmran. Babayev, “Füzuli yaradıcılığı və onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mövqeyi”, Bakı, 1944 \ Dissertasiya BDU – nun kitabxanasında saxlanılır/.

¹ R. Qayıbova. “İngilis alimləri Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında”. İngilis şərqşünaslığının XI – XVI əsrdə Azərbaycan şairlərinə baxışlarının tənqidi, Bakı, 1947\ Dissertasiya BDU – nun kitabxanasında saxlanılır /.

² R. Azadə. “Фузули и его поэма «Лейли и Меджнун» \ истории изучение 400 летие Фузули \, Баку. 1958, стр. 40 – 42.

³ M. Quluzadə “Füzulinin lirikası”, Bakı, 1965, səh 97 – 98.

⁴ F. Qasımzadə. “Qəm karvanı”, yaxud “Zülmətdə nur”, Bakı, 1968, səh. 9.

⁵ Leyli Əliyeva. “Füzuli ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda”, Bakı, 1984 \ Dissertasiya Azərbaycan EA – da saxlanılır\.

⁶ Əsəd Yaqubi. “Füzulinin əsərləri xarici dillərdə”. Azərbaycan, 1958, N 12, səh. III – VI .

⁷ Səyyarə Məmmədova. “Qərbi Avropa şərqşünasları Füzuli haqqında”. Elm və həyat, 1972, N 3, səh. I 8 – I

və Məcnun” əsərinin ingilis dilində ilk tam nəşri hesab olunur”.⁸

Azərbaycan şairi Qazi Bühranəddinin bir sıra əsərləri də ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Gibb “Osmanlı ədəbiyyatı tarixi” əsərinin birinci cildində Qazi Bühranəddindən bəhs etmişdir. Gibb şairin divanını tədqiq etmiş və bu mövzu ilə bağlı ən etibarlı mənbələrlə tanış olmuşdur. Eyni zamanda Gibb Qazi Bühranəddinin altı qəzəlini, səkkiz rübaisini və doqquz tuyuğunu ingilis dilinə çevirmişdir.

Görkəmli Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin əsərləri də ingilis alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Katlin Burill Nəsiminin rübailərinə dair dəyərli monoqrafiya yazmış və eyni zamanda onun rübailərini tərcümə etmişdir. Doktorluq dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan bu əsər 1964 – cü ildə Kembric universitetində müdafiə edilmiş, 1972 – ci ildə kitab şəklində buraxılmışdır. Bu kitab Nəsimi əsərlərinin ingilis dilinə ilk tərcüməsi hesab olunur. Bütün bunlarla yanaşı müxtəlif illərdə Sahib Təbrizi, Fələki Şirvani, M.P.Vaqif, M.Ş. Vazeh və s. kimi klassik Azərbaycan şairlərinin ayrı – ayrı əsərləri və ya bu əsərlərdən parçalar ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. “Koroğlu” dastanında poetik nümunələrin çoxluq təşkil etdiyini xatırlasaq bu abidənin də ingilis dilinə tərcüməsini poetik tərcümələr sırasına daxil etmək olar.

Müasir Azərbaycan poeziyası nümunələri də tez – tez ingilis tərcüməçilərinin diqqətini cəlb edir. Aşiq Ələsgərin, S. Vurğunun, R. Rzanın və başqalarının əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməri bu cəhətdən marqlıdır.

Moskvanın “Progress” nəşriyyatı tərəfindən ingilscə buraxılmış “Azərbaycan poeziyası antologiyası”nı bu sahədə uğurlu addım hesab etmək olar. Kitabda həm klassik şairlərimizin əsərinə, həm də müasir poeziya nümunələrinə geniş yer verilmişdir. Bütün bunlar sübut edir ki, Azərbaycan poeziyası ingilis tədqiqatçıları və tərcüməçilərinin diqqətini cəlb etmişdir.

Bu yaxınlara qədər Moskvada 4 – dildə \ o cümlədən ingilis dilində də \ nəşr olunan “Sovet ədəbiyyatı” (Soviet literature) jurnalının 1969 – cu il dekabr nömrəsinin tamamilə Azərbaycan ədəbiyyatına həsr olunması da təsadüfi deyil.

Uzun illərdir ki, ABŞ-ın Pensilvaniya universitetinin ingilis dilində buraxdığı “Ədəbiyyat” (Edebiyat) jurnalı da şərq ədəbiyyatına, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatına geniş yer verir. Maraqlıdır ki, bu jurnalda ədəbi nümunələrimiz birbaşa Azərbaycan dilindən İngilis dilinə tərcümə olunur.

Bütün bunlar belə deməyə əsas verir ki, Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi sahəsində müəyyən ənənə formalaşmışdır.

Əldə etdiyimiz materiallar əsasında biz müasir Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi problemlərini araşdırmağa çalışmışıq.

⁸ S. Məmmədova. Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması ingilis dilində. ”Ədəbiyyat və incəsənət”, 22 yanvar 1972.

Tədqiqatın aktuallığı. İngilis dilinə tərcümədə milli koloritin qorunması problemi indiyədək ayrıca tədqiq olunmamışdır.

Məlumdur ki, hal-hazırda Azərbaycan ədəbiyyatı üçün dünya mədəniyyətinə qovuşmağın ən səmərəli yolu ingilis dilinə tərcümə vasitəsilə mümkündür. Çünki demək olar ki, bütün dünya xalqlarının çoxu bu dil vasitəsilə həm elm, həm də mədəniyyət sahəsində ünsiyyətə girirlər.

Müasir durum poeziyamızın ingilis dilli oxuculara çatdırılmasında daha diqqətli olmağa, Azərbaycan poeziyasındakı milli koloriti və realiyaları, xüsusilə də bizim poeziyamıza məxsus incəlikləri olduğu kimi verməyi zəruri edir.

Tədqiqatın əsas predmeti. Dissertasiya işi bütövlükdə Azərbaycan poeziyasının ingiliscəyə tərcümə problemlərinə deyil, müasir Azərbaycan poeziyasının tərcüməsində milli koloritin saxlanması məsələlərinə həsr edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məqsəd və vəzifəsi müasir Azərbaycan şerinin ingilis dilinə tərcümə nümunələrini tədqiqi etmək, bu tərcümələrdə milli koloritin və realiyaların saxlanması məsələsini araşdırmaqdır. Bunun üçün tərcümələr orijinala müqayisəli şəkildə təhlil olunur, bəzi hallarda bir şerin bir neçə tərcümə variantı müqayisə edilir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya işi Azərbaycan – İngilis qarışıqlı ədəbi əlaqələrinin tarixinin öyrənilməsinə, poeziyamızın ingilis dilinə tərcüməsi problemləri sahəsində mövcud olan kəsirin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş təşəbbüslərdən biridir. Əsərdən tərcümə ilə məşqul olan bütün tədqiqatçılar istifadə edə bilirlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya tərcüməçilik işində indiyədək geniş və konkret şəkildə öyrənilməyən bir problemə - müasir Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsində milli koloritin qorunması məsələsinə həsr olunmuşdur. Ayrı – ayrı şairlərin əsərlərinin ingilis dilinə tərcümələri, bu tərcümələrdə Azərbaycan milli koloritinin saxlanması ilk dəfə hərtərəfli tədqiqata cəlb edilmişdir. Müəllif ayrı – ayrı mətbuat orqanlarında müasir poeziyamızın ingiliscəyə tərcüməsi problemlərinə dair məqalələrlə çıxış etmişdir. Təqdim olunan dissertasiya isə elmi və praktik baxımdan faydalı olan problem haqqında birinci monoqrafik əsərdir.

Dissertasiyanın nəzəri əsasını tərcümə nəzəriyyəsinə və praktikasına həsr olunmuş tədqiqatlar təşkil edir.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və bibliografiyadan ibarətdir.

İşin məzmunu. Girişdə ümumiyyətlə Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi tarixinin qısa xülasəsi verilir. Mövzunun aktuallığından, qarşıya qoyulan başlıca elmi məqsəd və vəzifələrdən, tədqiqatın əsas problemindən və elmi yeniliyindən işin praktik əhəmiyyətindən danışılır.

“Klassik Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi tarixindən” adlanan birinci fəsildə ümumiyyətlə Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi zamanı ortalığa çıxan çətinliklərdən söhbət açılır. Belə bir qənaətə gəlinir ki, Azərbaycan poeziyası nümunələrinin ingiliscəyə tərcüməsində başlıca çətinlik orijinalın və tərcümə dilinin fərqli xüsusiyyətlərilə, habelə hər iki dildə olan poeziya nümunələrinin formal cəhətləri ilə bağlı olur. Digər tərəfdən göstərilir ki, mütərcimlər Azərbaycan poeziyasının milli koloritini, burada işlənən obrazlı ifadələri olduğu kimi çatdırmaq çətinliyi qarşısında qalırlar. Dissertant fikrini klassik Azərbaycan poeziyasından edilən tərcümələr vasitəsilə əsaslandırır.

“Müasir Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi zamanı milli koloritin saxlanması” adlanan ikinci fəsil aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: 1) İngilis dilinə tərcümədə poetik formanın saxlanması: 2) Xüsusi adların tərcümədə saxlanması: 3) Frazoloji birləşmələrin ingilis dilinə tərcüməsi: 4) Realiyaların tərcüməsi. 5) Tərcümədə yazıçının fərdi üslubunun qorunması: 6) Müasir poeziyamızın ingilis dilinə tərcüməsində yol verilən məna təhrifləri.

Bu fəslin hər bir bölməsində müasir Azərbaycan poeziyası nümunələrinin tərcüməsinə istinad edilir, qaldırılan problem ətrafında konkret misallarla mülahizələr söylənilir. Yeri gəldikcə tərcümələrin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün təkliflər verilir.

Nəticədə dissertasiyanın əsas müddəaları ümumiləşdirilir. Tərcümə nümunələri əsasında söylənən mülahizələrə və təkliflərə yekun vurulur.

Bibliografiyada tədqiqat zamanı istifadə edilən elmi – nəzəri ədəbiyyatın siyahısı verilir.

I Fəsil. **Klassik Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi tarixindən**

Bədii tərcümənin bir – birilə bağlı iki qolunun - poeziya və nəsr tərcüməsinin özünəməxsus çətinlikləri və fərqləri vardır. Nəsr əsərlərinin başqa dilə çevrilməsi prosesində tərcüməçi mütləq orijinalın sintaktik özünəməxsusluğunu, obrazlar sistemini nəzərə almalı, doğma dildə onun qarşılığını axtarıb tapmalıdır. Əlbəttə, müasir tədqiqatların göstərdiyi kimi bütün nəsr əsərlərinin son dərəcə mürəkkəb, çox vaxt oxucunun (hətta yazıçının özünün!) şüurla dərk etmədiyi, lakin təhtəşürda həkk olunan, əsər haqqında müəyyən emosional təsəvvür yaradan ahəng var. Əsl tərcüməçi təkəcə nəsr əsərinin məzmununu, təhkiyyə və sintaktik xüsusiyyətlərini verməklə kifayətlənməməli, onun daxili ritmini oxuculara çatdırmaq üçün doğma dilin bütün imkanlarından istifadə etməlidir. Bu fərq təkəcə poeziyanın spesifik xüsusiyyətləri ilə (vəzn, qafiyə quruluşu, ritmik quruluş və s.) bağlı deyil, həm də şərdə işlənən leksik vahidlərin çatdırılması ilə əlaqədardır. Amma bununla yanaşı əgər nəsr əsərlərində obrazlar və hadisələr təhkiyyə yolu ilə təqdim edilsə, şərdə sözün emosional təsirinə, poetik tutuma, az sözlə daha çox mətləb deməyə üstünlük verilir. Nəticədə nəsr tərcüməçisi orijinalda təsvir olunan obraz və hadisələri başqa dilin vahidləri ilə ifadə edir və bu zaman müəllifin fikrini nisbətən asan çatdırmağa bilir. Şərdə isə obrazlılıq, emosionallıq, ritm, qafiyə sistemi tərcüməçi qarşısında müəyyən çətinliklər yaradır. Elə buna görə ki, bəzən şer tərcüməsində ya məna və məzmun formaya qurban verilir, yaxud da əksinə. Yalnız hər iki cəhəti nəzərə alan, tərcümədə buna nail olan mütərcim uğur qazanır.

Nəsrdən fərqli olaraq hər bir xalqın poeziyasında onun özünəməxsus xüsusiyyətlərini, dünyaduyumu daha dərindən təcəssüm olunur. Poeziyanın bu özünəməxsus cəhətləri ayrı – ayrı mütəxəsislərin diqqətini cəlb etmişdir. Hər xalqın poeziyası o xalqın həyat tərzilə, yaşadığı mühitlə bağlı olur. “Təsadüfi deyildir ki, bir xalq şerini suyun, bir xalq göy gurultusunun, bir xalq yarpaq pıçiltısının, başqa bir xalq isə yağış səsinin, dəvə yerişinin ahəngi ilə mənalandırmışdır. Ona görə də dünya xalqlarının poeziyasında əlvan - əlvan vəznələr, formalar yaranmışdır”.¹

Bu mənada Şərq poeziyası ilə Qərb poeziyası arasında mühüm fərqlər mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan poeziyasındakı janrlar, vəznələr, qafiyə quruluşu ingilis poeziyasından ciddi surətdə fərqlənir. Azərbaycan

¹ Ənvər Rza. “Milli kolorit”. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 13 may 1967.

poezuyasının ingilis dilinə tərcüməsinin başlıca problemi də bu fərqli xüsusiyyətlərlə bağlı olur.

Müəyyən mənada hər bir bədii əsərin, xüsusilə şer nümunəsinin tərcüməsi süni şəkildə onu bir dil mühitindən, bir dünyagörüş kontekstindən digər dil mühitinə, digər dünyagörüş kontekstinə köçürmək deməkdir. Əlbəttə, bu labüdlüyü heç cür aradan qaldırmaq olmaz. Lakin bununla yanaşı tərcüməçinin estetik dəyəri orijinalın estetik dəyərindən, orijinalın spesifik leksik və sintaktik xüsusiyyətlərini dildə bu və ya digər dərəcədə inikas edən milli koloriti və özünəməxsusluğu digər dilə - tərcümə dilinə tam köçürmək mümkün olmasa da, buna can atmaq lazımdır.

Əlbəttə, bu köklü məsələlərin həlli zamanı tərcüməçi bədii əsərin, xüsusilə poetik nümunənin tərcüməsi prosesində bir sıra çətinliklərlə, bəzən hətta keçilməz maneələrlə rastlaşır. Bu maneələrin dəf olunması müəyyən şərtlərlə bağlıdır. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, tərcümənin bədii – estetik keyfiyyətləri sinxronik və dioxronik planlarda müəyyən olunmalıdır. Sinxronik plan söyləyəndə biz bu və ya digər dilə edilmiş tərcümənin müasir dövrün meyarları baxımından qiymətləndirilməsini nəzərdə tuturuq. Bu zaman orijinalın bədii keyfiyyətlərinin tərcümə dilində inikası ilə yanaşı, tərcümə nümunəsinin müasir ədəbi prosesə nə şəkildə daxil olması, yəni onun üzvi estetik vahid kimi milli ədəbiyyat, daha geniş mənada milli mədəniyyət sistemində oynadığı və oynaya biləcəyi rolu nəzərdən qaçırmaq olmaz. Bununla yanaşı, tərcümə əsərinin oxucu kütləsinin hansı təbəqələri üçün nəzərdə tutulması problemi də böyük əhəmiyyət kəsb edir: mütərcim orijinalın bədii keyfiyyətlərini öz doğma dilində inikas etməklə yanaşı həmçinin müraciət etdiyi və yaxud nəzərdə tutduğu ictimai qrupun dil – danışq, ədəbi, estetik vərdişlərini və zövqünü də nəzərə almalıdır.

Aydın məsələdir ki, zaman keçdikcə ədəbi dildə, estetik dəyərlərdə, poetikada müəyyən dəyişikliklər baş verir. Mütərcimin müraciət etdiyi sosial qrup ya tamamilə yoxa çıxır, ya da takamül yolu ilə köklü dəyişikliklərə məruz qalır. Lakin dünya ədəbiyyatında böyük estetik çəkiyə malik orijinal bədii nümunəyə milli ədəbiyyatda, yaxud oxucu kütləsində ehtiyac yaranır. Belə ki, M. Servantesin “Don Kixot” və F. Rablenin “Qarqantia və Panteqrue” əsərləri artıq Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Lakin hal – hazırda bu cəhanşümül əsərlərin tərcümələrinin bədii – estetik keyfiyyətləri Azərbaycan oxucularını tamamilə qane etmir. Biz burada həmin əsərlərin tərcümələrinin xüsusiyyətlərini təhlil etmək fikrində deyilik. Amma bu heç də o demək deyildir ki, biz bütün hallarda vaxtilə oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmış tərcümələrdən tamamilə və yaxud qismən imtina etməliyik. Məlumdur ki, tərcümə ədəbiyyatı yalnız oxucuları bu və ya digər xalqın bədii nümunələri ilə tanış etmək məqsədini güdmür, eyni zamanda ədəbi prosesin ədəbi dilin

inkışafında, milli ədəbiyyatın janr sisteminin genişlənməsinə böyük təkan verir. Bu baxımdan böyük ilhamla tərcümə olunmuş ədəbi nümunələr milli ədəbiyyatda tezliklə özünəməxsus mövqe qazanır və yüksək bədii estetik status əldə edir.

XX əsr Azərbaycan ədəbi prosesində Şekspirin “Hamlet” əsərinin C. Cabbarlı, Puşkinin “Yevgeni Onegin” mənzum romanının S. Vurğun tərəfindən edilmiş tərcümələri bizim ədəbi prosesdə həqiqətən böyük rol oynamış, milli ədəbiyyat nümunəsi statusunu qazanmışdır. C. Cabbarlının uğurlu tərcüməsi sayəsində Hamletin məşhur monoloqunun ilk aforistik cümləsi olan “olum, ya ölüm” ingilis bədii fikrinin, ingilis dilinin faktı kimi yox, Azərbaycan bədii fikrinin və dilinin faktı kimi qavranılır.

Bu gün artıq müəyyən mənada C. Cabbarlı tərəfindən tərcümə olunmuş “Hamlet” də müasir ədəbi prosesin bütün tələblərinə cavab vermir. Birincisi, əsər Azərbaycan dilinə vasitəçi dildən – rus dilindən tərcümə olunmuşdur. İkincisi, C. Cabbarlı bu faciəni öz dövrü üçün gözəl olan, lakin müasir baxımdan tam dolğun olmayan, hələ XIX əsrdə rus dilinə tərcümə olunmuş variantdan çevirmişdir. Üçüncüsü, C. Cabbarlının istifadə etdiyi ədəbi dil normaları müəyyən qədər köhnəlmişdir.

Məhz buna görə də T. Əyyubov tərəfindən əsərin yenidən tərcümə olunması tarixi - estetik zərurət idi. “Hamlet” faciəsinin Azərbaycan dilinə yeni tərcüməsi öz bədii keyfiyyətləri ilə C. Cabbarlı variantından geri qalsa da, məzmunu əhatə etmək və müasir ədəbi dil normalarına riayət baxımından təqdirəlayiqdir. T. Əyyubovun tərcüməsi faktik olaraq vasitəçi dil baxımından Şekspir əsərlərinin tərcümə potensialının tükəndiyindən və bilavasitə tərcüməyə müraciət etməyin vaxtı gəldiyindən xəbər verir.

Amma bu heç də “Hamlet” faciəsinin C. Cabbarlı variantının tarixi və estetik dəyərinin tükəndiyinə dəlalət etmir: Şekspir əsərinin tərcüməsi həm C. Cabbarlı, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının müəyyən mərhələsi üçün son dərəcə böyük əhəmiyyətə malikdir.

Lakin M. Alekseyevin belə bir fikri ilə heç cür razılaşımaq olmaz ki, “bu və digər milli və yaxud regional ədəbi prosesdə tərcüməyə meyl yalnız incəsənətin bütün sahələrində yaradıcı enerjinin zəifləməsi, yaradıcı istehsalın zəifləməsi ilə bağlıdır. Müəyyən vaxta qədər yaradıcı qüdrəti tükənmiş ayrı-ayrı xalqların bədii ədəbiyyatı başqasının hesabına yaşayır”. I Aydın məsələdir ki, bu hallara həqiqətən rast gəlmək olar. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, bir qayda olaraq bu və ya digər milli ədəbiyyat tərcüməyə estetik potensialı tükənən məqamlarda yox, özünün yüksəliş mərhələlərində, intibah dövrlərində və daxili inkışaf nəticəsində keyfiyyətə yeni səviyyəyə qalxmaq, dünya ədəbi prosesinə qoşulmaq məqamlarında daha dərin ehtiyac hiss edir. XYIII əsr alman ədəbiyyatının, XIX əsr fransız və ingilis ədəbiyyatlarının Şərqi regional ədəbiyyatına, XIX, XX əsr

Azərbaycan ədəbiyyatının Qərbi Avropa ədəbiyyatına kütləvi müraciətləri fikrimizə sübutdur.

Qərb ədəbi fikrində həmişə Şərqi, Şərqi mədəniyyətinə böyük maraq mövcud olmuşdur. Bu maraq qəribə, qeyri-adi, Qərb bədii-estetik standartlarına uyğun gəlməyən ekzotik bir dünya haqda təsəvvürlərlə müəyyən olunurdu. Volter, Montenje, Höte, Bayron kimi Qərb ədəbi-fəlsəfi fikrinin son dərəcə görkəmli nümayəndələri Avropa xalqlarını bu ekzotika ilə tanış etməklə yanaşı, eyni zamanda Şərqi aləminin müəyyən cəhətlərini idealizə etməyə cəhd göstərirdilər. Şərqi, onun ədəbiyyatına və mədəniyyətinə bu romantik baxışın kökündə əslində pragmatik məqsəd dayanırdı. Qərb ədəbi-estetik fikrinin görkəmli nümayəndələri Şərqi idealizə etməklə Qərb həyatının, Qərb dünyagörüşünün, Qərb dünyaduyumunun müəyyən tərəf və aspektlərini dolayı yolla tənqid atəşinə tuturdular. Amma bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi aləminin idealizə olunması və öyrənilməsi son nəticə etibarilə dünya mədəniyyətinin bu ayrılmaz və son dərəcə əhəmiyyətli hissəsi haqda təsəvvürlərin və biliklərin genişlənməsi üçün böyük meydan açdı. Şərqi eksentiv öyrənilməsi onun intensiv dərki üçün şərait yaradırdı, kəmiyyət artımı gec-tez keyfiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxarmalı idi, Şərqi mədəniyyəti dünya mədəniyyəti strukturunda öz layiqli yerini tapmalı idi.

Qeyd edək ki, bu proses hələ tamamilə başa çatmamışdır, yəni kəmiyyət artımları tamamilə keyfiyyət göstəricilərinə çevrilməmişdir və çox güman ki, Şərqi ekzotik bir aləm kimi baxış heç vaxt axıra qədər aradan qalxmayacaq. Lakin dünya mədəniyyətinin formalaşması get-gedə dərinləşir və intensiv xarakter kəsb edir. Şübhəsiz, bu prosesdə Qərbdə Şərqi, Şərqi isə Qərbin obyektiv əsaslarla öyrənilməsi meylləri güclənəcək.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz meyllər dünya xalqlarının mədəni tanışlığının və doğmalaşmasının əsas forması olan tərcümə prosesində də öz əksini tapırdı. Şərqi ədəbi nümunələrindən XVII-XVIII əsrlərdə edilmiş tərcümələrdə nə bu əsərlərin məzmununa, nə də onların formasına fikir verilirdi. Mütərcimlər bütün diqqətlərini bu ədəbi nümunələrin onların nəzərində gözəgəlimli, ekzotik cəhətlərinə yönəlmişdilər.

Belə ki, Qərbdə son dərəcə böyük şöhrət qazanmış, rübailəri dönə-dönə nəşr olunan, Avropada və sonralar Amerikada az qala farsdilli əhalidən də çox müətlə olunan Ömər Xəyyam, həqiqətən, Şərqi fəlsəfi estetik fikrinin ən iqtidarlı və istedadlı daşıyıcılarından biridir. Bu mütəfəkkir şair Şərqi dünyagörüşündə, Şərqi dünyanı dərk etmə tərzini öz yaradıcılığında tam dolğunluğu ilə əks etdirən bir sənətkar idi. Məhz buna görə də, Şərqi ədəbiyyatı poetikasına müvafiq olaraq o, əsərlərində son dərəcə vüsətli problemləri yığcamlaşdırmağa, son dərəcə kiçik sahədə (4 misralı rübainin çərçivələrində) həddindən artıq dərin fikirlər ifadə etməyə cəhd göstərir və buna da nail olurdu. Ömər Xəyyamın dördlükləri əslində

dünya haqda, insan haqda, dərkolunmaz tale haqda Şərq dünyasının son dərəcə tutumlu təsəvvürlərinin bədii inikasıdır. Təbiidir ki, bu cür poeziya çoxşaxəli rəmzlərin, işarələrin köməyi və vasitəsilə gerçəkliyi təcəssüm etdirir.

Halbuki Ömər Xəyyamın əsərlərini qərb dillərinə, o cümlədən ingilis dilinə çevirən mütərcimlərin əksəriyyəti bütün diqqətlərini yalnız üst qatda yerləşən, əslində bədii əsərin dərinliklərinə sirayət etməyə xidmət edən bir mövzuya-ıçkiyə, şəraba aludəçiliyə yönəlmiş, şairin yaradıcılığı, ümumiyyətlə Şərq ədəbi fikri haqqında yanlış və səthi fikirlərin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Ömər Xəyyam yaradıcılığına Qərb tərcümə fikrində olan bu münasibəti faktik olaraq bütün Şərq poeziyasının Qərb oxucularına çatdırılması prosesinə də şamil etmək olar.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi ilk dövrlərdə Şərq dillərindən ingilis dilinə, həmçinin digər dillərə çevrilən poetik əsərlər nəslə tərcümə olunurdu. İslam dininin, Şərq xalqlarının həyatında, məişətindəki cəhətlərin inikasında buraxılmış təhriflər bir yana qalsın, poetik bədii nümunənin kəsrlə tərcüməsi onun bədii dəyəri haqqında tam təsəvvür yaratmaq imkanından məhrum idi. Digər tərəfdən bu əsərlərin tərcüməsi ilə geniş oxucu kütlələri deyil, yalnız oriyentalist mütəxəssislər tanış ola bilirlər.

Əlbəttə, biz heç də poetik əsərlərin bəzən nəslə tərcüməsinin vacibliyini inkar etmək istəmirik. Məsələ burasındadır ki, poetik bədii nümunənin digər dilə ən mükəmməl poetik tərcüməsində də məzmun səhvləri labüddür. Belə tərcümələr geniş oxucu kütlələrini tamamilə təmin etsə də, filoloq – alimləri, ədəbiyyatşünasları, bir sözlə, mətn üzərində dəqiq tədqiqat aparan mütəxəssisləri qane etmir. Bu baxımdan bu günün özündə də poetik əsərlərin bu və ya digər dilə elmi – tənqidi nəslə mətnli tərcüməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. M. Morozovun 1548 – ci ildə U. Şekspirin “Hamlet” əsərinin rus dilinə nəslə tərcüməsinin rus ədəbi fikrində oynadığı fəvqəladə rol dediklərimizi təsdiq edir. Amma M. Morozovun nəslə elmi və məzmun baxımından son dərəcə dəqiq tərcüməsi ilə yanaşı B. Pasternakın və M. Lozinskinin böyük ilhamla həyata keçirdikləri poetik variantlar da mövcuddur ki, bu da çağdaş rus oxucusunun böyük ingilis dramaturqunun dahiyənə əsərinin hərtərəfli mənimsəməsinə kömək göstərir.

Şərqdə, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında geniş yayılmış qəzəl formasının ingilis poeziyasında işlənən sonet formasında tərcüməsi, təbiidir ki, lazımi səmərəyə malik olmayacaq.

İlk baxımdan bu iki şer forması məzmun və regional ədəbiyyatlarda tutduqları mövqe baxımından bir – birlərinə çox yaxındırlar. Belə ki, sonet Qərbi Avropa regional ədəbiyyatında ən sabit janrlardan biridir və mövcud olduğu yeddi əsr yarım müddətində forma və məzmun baxımından müxtəlif Avropa ölkələrində labüd şəkildə baş verən poetik janr sisteminin

təbəddülatlarına və hətta köklü şəkildə dəyişmələrinə baxmayaraq öz mövqeyini, inasanın daxili hisslərini, lirik qəhrəmanın fəlsəfi qəhrəmanın fəlsəfi düşüncələrini təcəssüm etdirən və universal janr kimi ədəbiyyatın poetik sistemində öz yerini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bütün digər janrların, həm forma, həm də məzmun baxımından müxtəlif dəyişikliklərə məruz qaldığı haqda sonet janrı öz struktur elementlərini - dörd misradan, dörd bənddən ibarət olmasını, hətta qafiyə əvəzlənməsini və ölçüsünü qoruyub saxlaya bilmişdir.

Sonet haqqında qeyd etdiklərimizi, demək olar ki, bütünlüklə Şərqi regional poeziyasının ən sabit və aparıcı janrı olan qəzələ də şamil etmək olar: sonetdən də qədim tarixə malik qəzəl uzun əsərlər boyu həm forma, həm də məzmun baxımından dəyişməz qalmış, insan hisslərini və düşüncələrini ifadə etmək üçün türk, fars ədəbiyyatlarında universal janr olmuşdur.

Belə olan təqdirdə məntiqli bir sual meydana çıxır: nə üçün klassik ingilis sonetlərini, məsələn, Şekspirin cahanşümül əsərlərini qəzəl janrı vasitəsilə Azərbaycan oxucularına çatdırmaq olmaz? Məsələ burasındadır ki, milli və hətta regional kolorit və onların təzahür formaları olan zaman və məkan kolorit formaları tək-cə ayrı – ayrı sözlərdə, ifadələrdə deyil, eyni zamanda janrın yaddaşında həkk olunur, həm də bu spesifik kolorit növü son dərəcə sabit olur və yad dünyagörüş tərzini və dünyaduyum ab- havasını qəbul etmir. Bu poetik qanunauyğunluğu həm Şərqi qəzəl, həm də Qərbi sonet janrlarına şamil etmək olar.

Məhz buna görə də, istər qəzəlin Qərbi dillərinə, o cümlədən azəri – türk dilinə tərcüməsində bu janrların formalarını olduğu kimi saxlamaq lazımdır. Əziz Şərif tərcümənin belə problemlərindən söz açaraq yazırdı: “Ömər Xəyyamın dörd misrada verdiyi mənanı, obrazı üç və ya beş misrada çatdıran şair tərcüməçini bağışlamaq olarmı?”¹

Qərbi poeziyasının Şərqi dillərinə tərcüməsilə bağlı başqa bir müqayisə də yerinə düşür: “... Siz tərcümədə məşhur sonet formasının müxəmməs və ya məsnəvi ilə əvəz olunmasına necə baxardınız? İnanmıram ki, belə sərbəstliyi alqışlayasınız. Marşakın tərcüməsində Şekspir sonetlərinin yüksək əhəmiyyəti tək-cə bu sonetlərin məna məzmununu olduğu kimi çatdırmasında deyil, həm də poetik formanın saxlanmasıdır”.²

Poetik nümunələrin tərcüməsi zamanı formanın saxlanması əhəmiyyətini qeyd etməklə yanaşı unutmamaq olar ki, şer tərcüməsində də çətinliklər yalnız forma ilə bağlı yox, həm də obrazların olduğu kimi çatdırılması, emosionallığın, milli koloritin və s. saxlanması ilə də əlaqədar olur.

¹ Əziz Şərif. “Bədii tərcümə nəzəriyyəsinin aktual problemləri”. (“Tərcümə sənəti”. Məqalələr məzmunəsi, Bakı, 1990, səh. 46 – 48).

² Yenə orada, səh. 46 - 48

Ona görə də bu məsələləri konkret olaraq Azərbaycan poeziyası nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi timsalında araşdırmağa səy göstərəcəyik.

Məlum olduğu kimi Nizami Gəncəvidən tutmuş müasir ədiblərə qədər müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairlərinin ayrı-ayrı əsərləri ingilisdilli tədqiqatçıların və mütərcimlərin diqqətini cəlb etmiş, onlar Azərbaycan poeziyasından ayrı-ayrı nümunələri ingilis dilinə çevirmişlər.

Yuxarıda öləri də olsa Şərqlə poeziyası ilə Qərb poeziyası arasındakı fərqli cəhətlərə toxunduq. Bəs Azərbaycan şairlərinin əsərlərini ingiliscəyə çevirən tərcüməçilər ilk növbədə hansı problemlərlə qarşılaşırlar və ortaya çıxan problemi necə həll edirlər? Ayrı – ayrı tədqiqatçılar öz məqalə və monoqrafiyalarında bu məsələlərə toxunmuşlar. Mütəxəssislər hər şeydən əvvəl diqqəti Azərbaycan və ingilis dillərinin qrammatik quruluşu ilə əlaqədar yaranan çətinliklərə yönəldirlər. Burada söhbət hecaların miqdarından, vəzndən, vurğudan və s. prinsiplərdən gedir. Bu problemlər, tərcümə işində müəyyən çətinliklər yaradır. Çox vaxt ingilis şerində bir misrada deyilən fikri hecaların sayını saxlamaq şərti ilə Azərbaycan dilinə tərcümə etmək mümkün olur. Azərbaycan dilindən ingiliscəyə tərcümədə də bu çətinlik özünü göstərir. Ona görə də tərcümə zamanı vəzni saxlamaqla misranın uzunluğunu artırmaq olar. Məsələn, orijinalda dörd hecadan ibarət olan bir misranın Azərbaycan dilində yeddi hecalı bir misrada vermək məqbuldur. Belə zərurət hər iki dilin fərqli qrammatik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Ümumiyyətlə, bu cür problemlər təkcə Azərbaycan dilinə tərcümədə meydana çıxmır. Y. Etkind¹ şerin ritmindən və intonasiyadan söhbət açarkən nümunə kimi ingilis dilindən gürcü dilinə edilən tərcümələrə toxunaraq xatırladır ki, gürcü sözlərinin əksəriyyəti ingilis sözlərindən uzundur. Ona görə də hələ 1874 – cü ildə İ. Çavçavadze və İ. Maçobeli “Kral Lir”i tərcümə edərkən 10 hecalı ingilis şerinin əvəzinə 14 hecalı şerdən istifadə etmişlər. Nəticədə uzun illər gürcü dilinə tərcümədə belə bir standart ənənə formalaşmışdır. Görünür, Azərbaycan dilinə tərcümədə də dilimizin qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğun olan ənənə yaranmalıdır.

Deməli, Azərbaycan və ingilis dillərinin dünyanın müxtəlif və fərqli dil qruplarına məxsus olması tərcümə zamanı müəyyən çətinliklər yaradır. Lakin tərcümələrdə bu problemlərin həll edilməsini qeyri – mümkün saymaq düzgün olmazdı. Sadəcə olaraq burada tərcüməçi məharəti, tərcüməçi məsuliyyəti lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir dildən digər dilə poetik nümunələr tərcüməsinin mümkünlüyü və yaxud qeyri – mümkünlüyü problemi daim tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Nəsr və nəzm əsərlərinin bir dildən

¹ Е. Эткинд. Пoesия и перевод. М. – Л. 1963. стр. 267.

başqa dilə tərcüməsinin əsas prinsiplərinin müəyyən olunması hələ qədim yunan və latın tədqiqatçılarının və dilçilərinin diqqətini cəlb etmişdir. Qədim Roma filosofu və natiqi Siseron bir dildən digər dilə tərcümə prosesində sözləri saymağı yox, onların tutumunu müəyyən etməyi tövsiyyə edirdi. Əsrlər boyu müxtəlif tədqiqatçılar və alimlər hərfi tərcümədən çəkinməyə, əsərin məzmununu mümkün qədər dərinə və hərtərəfli ehtiva etməyə çağırırdılar. Orta əsrlər fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələrindən biri, ingilis mütəfəkkiri Rocer Bekson Aristotel əsərlərinin latın dilinə və çağdaş Avropa dillərinə bərhad halda tərcümə olunmasının səbəblərini açılayaraq göstərirdi ki, “onun dövründə yaşayan tərcüməçilər “nə elmi, nə də dilləri” bilirlər. O, tərcüməçilik sənətinin son dərəcə mühüm bir amilini – tərcümə olunan əsər, onun müəllifi, yaşadığı dövr və mühit haqqında ətraflı məlumatların olmasını, həm orijinal əsərin, həm də tərcümə olunan dilin dərinədən öyrənilməsini”¹ mütərcim üçün vacib şərtlərdən hesab edirdi.

İntibah dövründə antik ədəbiyyata marağın artması, milli ədəbi dillərin meydana gəlməsi, hümanist ideyaların qarşıya qoyulması ilə bağlı olaraq tərcümə problemi geniş vüsət kəsb etdi. Bu dövrün tərcüməçilik konsepsiyaları meydana gəldi. Belə ki, “tədqiqatçı Nikolaus Vile hərfi tərcüməyə aparıb çıxara biləcək dəqiqliyi təbliğ edir”.²

XVII-XVIII əsrlərdə Avropa ədəbiyyatlarının bir – birinə dərin marağı ilə bağlı olaraq tərcüməçilik problemlərinin öyrənilməsi daha geniş vüsət kəsb etdi. İlk dəfə bir dildən digər dilə tərcümə prosesində müxtəlif xalqların xüsusiyyətləri, o cümlədən milli koloritin ifadə edilməsi məsələsi ortaya atıldı. Nəzəri tədqiqatlarda bir dildən digər dilə olunan tərcümələrin uzun illik təcrübəsi də nəzərə alınır.

XIX əsrdə Romantizm cərəyanında milli koloritin bədii düşüncə tərzinin aparıcı amilinə çevrilməsi ilə bağlı bu məsələyə diqqət artırılır.

Azərbaycan poeziyasından ingilis dilinə edilən tərcümələrin keyfiyyətinə diqqət yetirsək görürük ki, ilk vaxtlar edilən tərcümələrdə bu günün baxımından qüsurlar daha çoxdur. Lakin bu qüsurlara və çatışmazlıqlara tarixi müstəvidən yanaşmaq müasir tərcümə nəzəriyyəsinin son dərəcə vacib problemlərindən biridir. Bu gün tədqiqatçı yalnız həmin qüsurları üzə çıxarmaqla kifayətlənməməli, onların səbəbini aydınlaşdırmağa cəhd göstərməlidir. Lakin qeyd edək ki, sonralar mütərcimlər hər iki dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən, hər iki dildə olan poeziya nümunələrinin spesifikasından bəhrələnərək müəyyən uğurlar qazanmışdır.

¹ М. Алексейев. Проблемы художественного перевода. Стр. 8

² Yenə orada, s. II.

Klassik Azərbaycan poeziyasının ingiliscəyə tərcüməsi məsələlərinə toxunan tədqiqatçılar tərcümələrdə yol verilən nöqsanlardan söhbət açmışlar. Belə nöqsanlardan biri kimi vaxtilə Nizaminin bəzi əsərlərinin ingiliscəyə nəslə tərcümə edilməsi qeyd olunur.¹ Tədqiqatçılar bunu Nizaminin poetik ifadələrini olduğu kimi çatdırmaq çətinliyi ilə əlaqələndirilir. Belə tərcümənin orijinaldan uzaqlaşması təbiidir.

Əlbəttə, nəslə yaxşı tərcümə nəzmlə pis tərcümədən daha yaxşıdır. Lakin şerin nəslə tərcüməsi zamanı prinsipcə onun bədii dəyəri daha çox itkiyə məruz qalır, nəinki tam dəqiq olmayan tərcümədə”¹

Şerin emosiya yaratmaq gücü nəsrin gücündən böyükdür. Buna görə də “şeri nəslə tərcümə etmək tərcüməçidən işə başlamazdan qabaq qarşıya qoyulan məqsədin bir qismini qurban verməyi xahiş etmək deməkdir”²

1958 – ci ildə isveçrəli Rudelf Qelpke də Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasını ingilis dilinə nəslə tərcümə etmişdir. Lakin o da hərfi tərcümədən yaxa qurtara bilməmişdir: “Şərq aləmində boyun sərvi ağacına bənzədilməsini, gözlərin ceyran gözü ilə müqayisəsini, baxışın ürəklərə dərd salmasını mütərcim hərfi tərcümə etməyə çalışmışdır. Bu timsalla tərcümələrində müəllif Nizaminin fikrini saxlamış, üç qısa ibarəni böyük bir fikrin izahı kimi vermişdir”³

Azərbaycan müstəqillik yoluna qədəm qoyduğu bir dövrdə klassik şairlərimizin, ilk növbədə Xaqaninin, Məhsətinin, Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin və digər cahanşümül şairlərimizin əsərlərini yeni prinsiplər üzrə ingilis dilinə tərcümə etməyin vaxtı gəlib çatmışdır. Bu yeni prinsipdə elmi obyektivliklə poetik subyektivlik çulğalaşmalıdır. Klassik ədəbiyyatımızın görkəmli biliciləri yüksək poetik təbə malik ingilisdilli tərcüməçi – şairlərlə əl - ələ verməli, sıx yaradıcılıq əməkdaşlığına girməlidirlər: Azərbaycan alimləri klassiklərimizin əsərlərinin elmi - tənqidi mətnini hazırlamalı, əsərlər ingilis dilinə sətiri tərcümə olunmalı, nəhayət, ingilis dilinin poetik qanunauyğunluqlarına müvafiq poetik nümunəyə çevrilməlidirlər. Yalnız bu cür kompleks yaradıcı əməkdaşlıq şəraitində klassiklərimizin poeziyasının mahiyyətini, onda öz əksini tapmış koloriti, digər milli və regional xüsusiyyətləri ingilisdilli oxucuya bütövlükdə çatdırmaq və Azərbaycan poeziyasının universal estetik dəyərlərini dünya miqyasına çıxarmaq olar.

¹ Fikrət Quliyev “Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun”u ingilis ədəbiyyatında, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 20 iyul 1989.

¹ В. Левик «О точности и верности». Мастерство перевода, М., 1959, с. 273.

² Ənvər Rzayev. “İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri”. F.E.N. alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Bakı, 1969, səh. 34. (Dissertasiya Azərbaycan EA – nın əsaslı kitabxanasında saxlanılır).

³ Fikrət Quliyev. “Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun”u ingilis ədəbiyyatında”.

Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı da ingilis tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmişdir. Füzuli lirikasından ingilis dilinə nümunələr çevirən Gibbin tərcümələri Füzuli şerinin ingilis dilinə hələlik ən yaxşı elmi və bədii tərcümələri hesab olunur. Lakin bu tərcümədə də orijinaldan uzaqlaşma halları nəzərə çarpır. Füzulinin “Ey hərir içrə tənün mütləq bülür içrə güləb” misrası ilə başlanan müxəmməsinin ingilis dilinə tərcüməsi göstərir ki, belə qüsurlar Gibb tərcümələri üçün xarakterikdir. Füzulinin bu müxəmməsində tərcüməsi çox çətin, demək olar ki, qeyri – mümkün olan milli kolorit daşıyıcıları var. Məsələn, “Füzuli sevgilisinin gözəl bədənini büllür güləbzən içindəki güləb-gül ətrinə (yaxud gül suyuna) oxşadır. “Güləb” sözünü Gibb “attar” kimi tərcümə edir. Bunun mənası müxtəlif güllərdən çəkilmiş ətirdir”.¹

Bu müxəmməs mürəkkəb obraz və ifadələrlə doludur. Tərcüməçi orijinalda verilmiş “xəl – xallar” ifadəsini düzgün tərcümə etməmişdir. “Xalxal” ayağa bağlanan qolbağ müqabilində qızıldan zıncırovlu ayaqbağıdır. Gibb bu ifadəni “golden anklete”, yəni “qızıl bəzəklər” şəklində vermişdir.

İlk baxışdan mütərcim müəllif obrazını müəyyən mənada qoruyub saxlaya bilmişdir. Lakin diqqətli təhlil poetik əsərin mahiyyətini təşkil edən bədii təsir və effektin pozulduğundan xəbər verir. Belə ki, Füzulidə obraz konkretlik yalnız ümumiyyətlə. bəzək əşyalarından deyil, məhz onların bir növündən söhbət getdiyi ilə müəyyənleşmir. “Xal – xal” oxucuya yalnız öz xarici gözəgəlimliyi ilə deyil, eyni zamanda ürəyəyatan qızıl zıncırovlu sədası ilə də təsir edir. Füzulidə obraz mütəhərrikdir, oxucu qəzəlin vəzninə müvafiq gözəllik hərəkətini, qızıl zıncırovun cingiltisini eşidir. Tərcümədə obraz statikdir, mücərrəddir, oxucunun hisslərinə təsir etmək iqtidarında deyil.

Bununla belə Gibb Şərqi məxsus olan bu bəzək əşyasına ingiliscədə tam, bədii təsir baxımından tutumlu ekvivalent tapa bilməmişdirsə də, onu mənaca düzgün tərcümə etmişdir.

Ümumiyyətlə, Gibb Füzuli şerlərinin tərcüməsində Şərqi aləminə məxsus olan sözlərin bəzisini olduğu kimi saxlamış, bəzisinin isə ingilis dilində qarşılığını vermişdir.

Gibb Füzulinin yuxarıda haqqında danışılan müxəmməsinin sonrakı

Sürmədən gözlər qara, əllər hənadan lalərəng,
Hiç şahid yox bu rəng ilə ki, sənsən şuxi rəng,
Vəsməli qaşın yaşıl tozlu kəman, gəməzən xədəng, -
bəndində işlənən “həna” və “sürmə” sözlərini olduğu kimi saxlamış, “vəsmə” sözünün isə ingilis dilinə qarşılığını vermişdir.

¹ S. Məmmədova . “Qərbi Avropa şərqşünasları Füzuli haqqında”. “Elm və həyat”, 1972, N 3, səh. 18 – 19.

Sonra tərcüməçi “vəsmə” sözünə öz izahını da əlavə etmişdir: “Füzuli burada sürməyi boyaqla rənglənmiş, yaşıl tozlu, kamana oxşayan” vəsməli” (vesmeli) qaşdan danışır”.¹

Azərbaycan şairi Qazi Bühranəddinin şerlərinin də “ingiliscəyə tərcüməsi zamanı tərcüməçi qəzəllərin ideyasını, obraz və ifadələri düzgün çatdırıb bilmişsə də, qafiyə sistemini qoruyub saxlamaqda çətinlik çəkmişdir”.²

Nəsiminin şerlərinin tərcüməsində isə bədii xüsusiyyətlər olduğu kimi saxlanılmasa da, məzmunun dəqiq verilməsinə səy göstərilmişdir.³

Ayrı-ayrı illərdə Füzuli yaradıcılığında Gibbin, Sofi Nurinin, İ. Jeleznovanın, A. Bombaçinin, B. Luisin tərcümələri müqayisəli şəkildə öyrənilmiş,¹ bu tərcümələrin uğurları ilə yanaşı nöqsanlardan da söhbət açılmışdır.

Xəqani Şirvaninin məşhur “Mədain xərəbələri” adlı qəsidəsini ingilis dilinə bədii tərcümə etmiş Tom Botinqin,² habelə bu əsəri orijinaldan ingilis dilinə sətiri tərcümə etmiş Gerum Klintonun³ da yol verdiyi nöqsanlar, demək olar ki, Şərq koloriti ilə, ifadə vasitələrinin düzgün çatdırılması ilə bağlı olmuşdur.

Deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olur ki, klassik Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsində əsas çətinlik Şərq poeziyasına məxsus formanın saxlanması, habelə bu poeziyanın özünəməxsus milli koloritinin çatdırılmaması ilə əlaqədardır. Bu da mütərcimlərin bəzən Şərq poeziyasının özünəməxsus xüsusiyyətlərini yaxşı mənimsəmələrindən, yaxud da bu sahədə onların bildiklərinin kifayət etmədiyindən irəli gəlir.

Tədqiqatçılar türk şairi Sofi Nurinin Füzulinin “Leyli və Məcnun”unu ingilis dilinə tərcüməsini yüksək qiymətləndirirlər.

Sofi Nuri “Leyli və Məcnun”un tərcüməsi üzərində işə ikinci dünya müharibəsi illərində başlamış, uzun illər bununla məşğul olmuş və 1970 – ci ildə tərcüməni başa çatdırmışdır. “Gibbdən fərqli olaraq Sofi Nuri poemanın məsnəvi formasını, oradakı qəzəl və qəsidələrin forma xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya bilmişdir. S.Nuri “Füzulinin əsərini ingilis poeziyasının ənənələri əsasında səsləndirməyi, poemanı ingilis oxucusunun qavraya biləcəyi poetik formalarla tərcümə etməyi qarşısına məqsəd qoyaraq, dahi şairin obrazlar

¹ E.G.W. Gibb “A History of Ottoman poetry”. vol III. P. 98.

² S. Məmmədova. “İngilis şərqşünası Qazi Bühranəddin haqqında”. Ədəbiyyat və incəsənət, 16 oktyabr 1976.

³ İ. Həsənlı. “Nəsimi ingilis aliminin tədqiqində”, “Bakı”, 16 sentyabr 1974.

¹ Leyli Əliyeva. Füzuli ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda. Filologiya elm.nam. alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. B. 1984 (dissertasiya Azərbaycan EA-nın əsas kitabxanasında saxlanılır).

² Azerbaijanian Poetry. Moscow, Progress Publisher 1969. p. 64.

³ Gerome W. Clinton “Edebiyat vol I, number 2, 1976, p. 164. (A journal of Middle Eastern Literature, USA)

sistemini, əsərin məzmununu, ideya motivlərini, bədii gözəlliklərini, söz və ifadə orijinallığını tamamilə saxlamağa müvəffəq olmuşdur”¹

Əlbəttə, Sofi Nurinin bu sahədə müvəffəqiyyət qazanması təsadüfi deyil. O, türk mühitində böyümüş, bu mühitdə tərbiyə almışdır. Şairin atası da Füzuli yaradıcılığının vurğunu olmuşdur. Nəticədə Füzulinin təsvir vasitələri, obrazlar sistemi, söz və ifadələri, ən nəhayət, demək istədiyi fikirlər Sofi Nuri üçün dogma olmuşdur. Ona görə də şair “Leyli və Məcnun”un uğurlu tərcüməçilərindən sayılır. Bu, bir daha sübut edir ki, tərcüməçinin tərcümə etdiyi əsərin yarandığı mühiti, əsər müəllifinin məxsus olduğu xalqın adət-ənənələrinə bələd olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilindən ingilis dilinə edilən tərcümələrdə milli koloritin qorunub saxlanmaması bir ciddi problem də yaradır: mütərcimlər orijinalda ifadə olunmuş milli düşüncəni çatdıra bilmirlər. Təbiidir ki, bu və ya digər bəşəri ideyaya, məsələn, Bayronla Vaqifin münasibəti eyni ola bilməzdi. Çünki bunların hər biri öz xalqının oğludur və o xalqın düşüncə tərzilə tərbiyə alıb formalaşmışdır. Ona görə də tərcümədə milli düşüncə tərzinin saxlanması da vacib cəhətdir. Bu mənada Sofi Nurinin uğur qazanması dediyimiz kimi məhz Füzuli mühitini, Füzuli dünyagörüşünü nisbətən yaxşı bilməsi ilə əlaqədardır.

Azərbaycan klassik poeziyası nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi tarixinə qısa ekskurs və bununla bağlı tədqiqatların müqayisəli şəkildə öyrənilməsi göstərir ki, klassik şerimizin tərcüməsində müəyyən uğurlar olsa da, qüsurlu cəhətlər də az deyil. Ona görə də Azərbaycan poeziyasını ingilis dilinə çevirməyə hazırlaşan mütərcimlər nəinki orijinalın dilinin qrammatik, leksik və semantik xüsusiyyətlərini mənimsəməli, həm də bu dildə işlənən ənənəvi obrazları, dilin müxtəlif çalarlarını öyrənməlidir.

İngilis dilinə tərcümələrin bilavasitə orijinaldan edilməsi də tərcümənin keyfiyyətini yüksəldir. Bütün qüsurlu cəhətləri ilə yanaşı Azərbaycan klassik poeziya nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi sahəsində görülən işlər müəyyən ənənələrin yaranmasına kömək etmişdir. Bu ənənələr sonradan müasir poeziya tərcüməçilərinə çox kömək etmişdir. Sonrakı fəsildə belə əsərlərin müqayisəli tərcüməsini, bu zaman milli koloritin qorunub saxlanması məsələlərini tədqiq etməyə səy göstərəcəyik.

¹ S. Məmmədov “Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması ingilis dilində” Ədəbiyyat və incəsənət, 22 yanvar 1972

II Fəsil

Müasir Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi zamanı milli koloritin saxlanması

Ümumiyyətlə, tərcümə işi, xüsusilə də bədii tərcümə dünyanın bir-birindən uzaq guşələrində yaşayıb maddi və mənəvi nemətlər yaradan, müxtəlif dillərdə danışan, fərqli psixoloji təbiətə malik xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqə və mötəbər dostluq körpüsüdür. Elə bu səbəbdən də tərcümə işi nəinki “köhnəlib” sıradan çıxmır, əksinə, mühüm yaradıcılıq sahəsi kimi getdikcə daha da təkmilləşir və inkişaf edir. Tərcümə yaradıcılığı yeni şəraitdə xüsusi məna və əhəmiyyət kəsb edir. Əgər bir neçə il əvvəl Azərbaycan ədəbiyyatından xarici dillərə, yaxud xarici dillərdən Azərbaycan dilinə edilən tərcümə əsərlərinin sayı ön plana çəkilir və xüsusi qeyd olunurdusa, bu gün bu tərcümələrin keyfiyyətinə, ədəbi prosesin bu sahəsində uğur və uğursuzluqları sistemləşdirməyə, birinciləri daha da inkişaf etdirməyə, ikincilərin isə maksimum aradan qaldırılmasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu proses bəşəriyyətin inkişafının indiki mərhələsi ilə yanaşı, Azərbaycanın müstəqil beynəlxalq subyekt kimi tanınması ilə də bağlıdır. Respublikanın müasir dünya dövlətləri sırasına tamhüquqlu subyekt kimi inteqrasiyası təkcə iqtisadi inkişaf və siyasi fəallıqla deyil, eyni zamanda mədəniyyət sahəsində özümlülüyünü yüksək inkişaf səviyyəsində nəzərə çarpdırmaq əsasında mümkündür. Bu gün Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin xarici dillərə daha

uğurla tərcüməsi həmişəkindən daha vacibdir. Lakin son illərin təcrübəsi göstərir ki, ədəbiyyatımızın xarici dillərə tərcüməsi zamanı təhriflərdən qaçmaq heç də həmişə asan olmur. Eyni zamanda ədəbi nümunələrin seçilməsində systemsizlik nəzərə çarpır, subyektivizmə yol verilir. Nəticədə həqiqətən ədəbiyyatımızın ən kamil nümunələri kənarında qalır və onlar dünya ədəbiyyatının, dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrilmir.

Adətən “sənətkarlar ümumbəşəri problemləri – sülh, kosmos, müharibə və s. məsələləri həll edərkən onları milli zəmində, milli psixologiyanın özünəməxsus, təkrarsız formalarını nəzərə almaqla bədii cəhətdən işləyib hazırlayırlar. Milli psixologiyanın məhz bu özünəməxsusluğu və təkrarsızlığı bədii tərcümənin ən çətin problemlərindəndir”.¹

Bədii əsərdə milli koloritin, milli psixologiyanın və özünəməxsusluğun təcəssümü əsasında təşəkkül tapır. Məhz buna görə də milli koloritin tərcümədə qorunub saxlanması məsələsi tərcümə işinin mühüm problemlərindən biridir. Hər bir bədii nümunə müəyyən bir milli zəmin üzərində yaradılır. Tərcümə prosesində milli özünəməxsusluğunu itirmiş bir əsər mütləq bədiilikdən də məhrum olur, kökündən də məhrum olur, kökündən qoparmış ağacın yarpaqları kimi tərəvətini itirir, solğunlaşır. Milli koloritini itirmiş bədii əsərin tərcüməsinin uğurlarından söhbət açmağa dəyməz. Milli psixologiya ilə daha sıx bağlı olan poeziyanın tərcüməsində isə milli koloritin qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Milli kolorit bədii əsərin bütün elementlərinə hopur. Bu, özünü həm forma baxımından, həm leksik – qrammatik və semantik cəhətdən, həm də məna və məzmun istiqamətində göstərir.

Milli koloritin daşıyıcısı kimi formanın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bununla belə tərcümənin kamilliyi orijinal üçün spesifik olan forma və məzmun uyğunluğunu qorumaqdan ibarətdir.¹ Deməli, forma və məzmunun bir – birini tamamlamasının tərcümədə rolu böyükdür.

Hər xalqın poeziyası özünəməxsus forma cəhətləri ilə fərqlənir. Bu fərqlər özünü poetik qanunların müxtəlifliyində, vəzn və qafiyə quruluşunda və s. biruzə verir.

Şübhəsiz, burada əsrlərdən bəri formalaşan ənənələrin də təsiri az olmamışdır. Belə ki, Şərqi poeziyasının əsrlər boyu öz forma ənənələri yaranmışdır. Deyək ki, qəzəl forması yalnız Şərqi poeziyasının, Şərqi ədəbiyyatının məhsuludur. Sonetin isə “vətəni” Qərbdir. Məsələn, Füzuli ömründə bir sonet yazmadığı kimi Şekspir də qələmini qəzəldə sınaşamışdır. Əlbəttə, bu və ya digər formadan istifadə nə Füzulinin, nə də Şekspirin

¹ F. Vəlixanova. “Bir neçə söz”, “Tərcümə sənəti”. (Məqalələr toplusu). B., 1990. səh. II.

¹ A.V. Fedorov. Основа общей теории перевода. М. Высшая школа, 1968. стр. 151.

sənətkar kimi yüksək olmasına dəlalət eləmir. Sadəcə olaraq onların hər biri öz ana dilində yazmış, bu dilin imkanlarından istifadə etmiş, ənənəvi poetik formalar, obrazlar sistemi əsasında yaratmışlar. Məhz bu cəhətlərin qorunub saxlanması Şərq poeziyasının Qərb dillərinə, konkret olaraq Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi zamanı özünü qabarıq göstərir və tərcümədə milli koloritin daşıyıcısı kimi ön plana çıxır.

Poeziyada milli koloriti əks etdirən elementlər sırasında realiyalar, şəxs adları, frazeologizmlər və s. mühüm əhəmiyyətə malik olur. Ona görə də bu fəsilə müasir Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi nümunələri əsasında bu xüsusiyyətləri ayrıca araşdırmağa cəhd göstərəcəyik. Məhz yuxarıda göstərilən elementlər milli koloritin bir dildən başqa dilə çevrilməsini sistemləşdirməyə, poetik əsərin tərcüməsində milli koloritin nəzəriyyəsinin əsaslarını müəyyən etməyə imkan yaradır.

I. İngilis dilinə tərcümədə poetik formanın saxlanması

Tərcümədə poetik formanın saxlanması ən mürəkkəb problemlərdən biridir. Şərq poeziyasından söhbət gedəndə əsrlər boyu işlənən cilalanmış poetik forma rəngarəngliyinin və zənginliyinin əhəmiyyətini unutmamaq olmaz. Çünki hələ lap qədim dövrlərdən Şərq şairləri mənə və məzmun yetkinliyi ilə yanaşı forma kamilliyinə də xüsusi əhəmiyyət vermişlər, daha doğrusu, mənə dərinliyi ilə forma mükəmməlliyi arasında dialektik vəhdəti dərinləndirən hiss etmiş, öz əsərlərində bu vəhdəti gerçəkləşdirməyə can atmışdır. Dərin mənə, fəlsəfi-poetik məzmun kamillik poetik forma ilə tamamlananda əsərin dəyəri daha yüksək, təsir gücü daha böyük olur. Şərq poeziyasının özünəməxsus ənənələri əsrlər boyu belə formalaşmışdır.

Nizami Gəncəvinin məşhur “Xəmsə”sindən sonra Şərqdə bu poemalara yüzlərlə nəzirə yazılmışdır. Lakin, mütəxəssislərin fikrincə, belə nəzirə müəlliflərinin heç biri özlərinin bu mövzulu poemalarına müvafiq şəer forması tapa bilmədikləri üçün həmin əsərlər Nizaminin poemaları yanında kölgədə qalmışdır. Nizami isə özünün hər poeması üçün ayrıca kamillik forma seçməyə müvəffəq olmuşdur. Şərq poeziyasında, o cümlədən Azərbaycan poeziyasında poetik forma gözəlliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu cəhət poetik nümunələrimizi ingilis dilinə çevirən mütəcimlərin diqqətindən yayınmamışdır. Müasir Azərbaycan poeziyasından edilən tərcümə nümunələrindən milli

koloriti əks etdirən əsas komponent kimi poetik formanın qorunub saxlanması məsələlərini bu bölmədə araşdırmağa çalışmışıq.

Forma və məzmun orijinallığı ilə seçilən M. Ə. Sabir yaradıcılığı həmişə tərcüməçilərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Sabir yaradıcılığı novator satirik məzmunun klassik şer forması ilə üzvi şəkildə çulğalaşması baxımından ədəbiyyatımızda unikal hadisədir. Bu mənada Sabir təpədən-dırnağa milli şairdir. Şairin əsərlərinin müxtəlif dillərə tərcüməsini çətinləşdirən də bu özünəməxsus millilikdir. Bəzi tərcüməçilər Sabir şerlərinin satirik məzmununu inikas etməyə çalışmış, formanın saxlanılmasına əhəmiyyət verməmişlər. Nəticədə bədiiliyə xələl gətirmişdir. Formanı saxlamağa cəhd edənlər isə məzmunu olduğu kimi saxlaya bilməmişlər.

Şairin ingilis dilinə tərcümələri də belə tipoloji qüsurlardan xali deyil. Əlbəttə, bu orijinalın dili ilə tərcümə edilən dilin müxtəlif dil qruplarına mənsub olması ilə də bilavasitə bağlıdır. Azərbaycan dilində olan ədəbi-bədii vasitələr, obrazlar sistemi ingilis dilinin və poetikasının müvafiq imkanları ilə uyğun gəlmir. Nəticədə tərcüməçi Sabirin işlətdiyi zəngin ədəbi vasitələri olduğu kimi saxlamaq çətinliyi ilə qarşılaşır.

Poetik əsərdə məzmunla formanın dialektik vəhdəti qanununu yaddan çıxaran tərcüməçi bu iki komponentdən birinə diqqətini yönəltdiyindən heç vaxt öz məqsədinə tam nail ola bilmir. Forma hesabına məzmunu aludəçilik son nəticə etibarilə məzmunun özünün naqisliyinə gətirib çıxarır və əksinə. Belə ki, Sabirin işlətdiyi şer formalarının özünü də qoruyub saxlamaq çox vaxt tərcüməçilərə müyəssər olmur. Müqayisə üçün “Əkinçi” çerinin Doryen Rotenberq tərəfindən edilmiş tərcüməsini araşdıraq:

Xoş keçmədi il çöllüyə, dehqanə, nə borcum?
Yağmadı yağış, bitmədi bir danə nə borcum?
Əsdi qara yel çəltiyə, bostanə nə borcum?
Getdi mənə nə fəhləliyin badə, əkinçi!
Lağ-lağ danışib başlama fəryadə əkinçi!

Aldı dolu əldən səru-səmanını neylim?
Yainki çəyirtkə yedi bostanını neylim?
Verdin keçən il borcuna yorğanını neylim?
Ol indi palaz satmağa amadə, əkinçi!
Lal ol, a balam, başlama fəryadə, əkinçi!

İngiliscəsi:

If the year brought you peasants no gain what do I care?
If there was no rain and no crop of grain, what do I care?

If drought spoiled the rice and barley again, what do I care?
Now carry your rug to the market to sell ploughman!
Be dumb and obey, for assistance don't yell, ploughman!¹

Sətri tərcüməsi:

Əgər il kəndlilərə heç bir qazanc gətirmədi, mənim nə vecimə?
Əgər yağış yağmadısa, taxıl məhsulu yoxsa, mənim nə vecimə?
Əgər quraqlıq düyünü, arpanı yenidən korladısa, mənim nə vecimə?
Əgər keçən il borcuna yorğanını verdinsə, mənim nə vecimə?
İndi bazara satmağa palazını gətir, əkinçi.
Lal ol, itaət et, xidmətin üçün zəvzəmə, əkinçi!

Tərcüməçi orijinala sadıq qalmaq məqsədilə şerin formasını qoruyub saxlamağa səy göstərmişdir. Belə ki, hər misrada Sabirin işlətdiyi ritorik sual forması tərcümədə saxlanılmışdır.

Lakin ingilis variantında tərcüməçi Sabirin işlətdiyi müxəmməs formasını axıradək saxlamağa müyəssər olmamışdır: şerin 10 misradan ibarət iki bəndi 6 misrada verilmişdir.

Sabirin şerlərinin əksəriyyəti əruz vəznində yazılmışdır. Sabirin bu vəznə yazılmış şerlərinin mexaniki əksini yaratmaq orijinalın canlı ruhunu çatdırma bilmir.

“Öz şerləri üçün Sabir formanı diqqətlə seçirdi. Mənfi cəhətləri müxtəlif kinayə və sarkazm çalarları ilə zəngin hər bir obraz, hər bir personaj, ümumiyyətlə satirik məzmun əruzun müəyyən ölçülərində verilirdi. Sabirdə hər bir mövzunun öz ritmi, öz intonasıyası var”.¹

Təəssüf ki, Sabirin tərcüməçilərinin heç də hamısı böyük satirikin belə özünəməxsus yaradıcılıq üslubunu dərindən mənimsəməyə bilməmişlər.

“Tək sabir” şerinin tərcüməsi zamanı forma gözəlliyinə fikir verilməmiş, fikir primitiv şəkildə ifadə olunmuşdur:

Andıra qalmış nə yaman səslənir,
Söz deməyə vermir aman səslənir,
Ox atılır, sanki kaman səslənir,
Sahəti-meydana vurur tək səbir.

İngiliscəsi:

¹ Azerbaijanian Poetry, p, 221, Moscow, Progress/Publisher, 1969

¹ Q. Sulatanova. Пoesия М. А. Сабир в русских переводах. Б. Елм, 1979. с. 23

That unlucky odd sneeze-be it ever accursed
It wont let us speak, it sounds without cease,
As if thunder has sounded lightning must burst,
All over our squares sounds that mightly odd sneeze. ²

Sətiri tərcüməsi:

Bu uğursuz tək səbiri lənətə gəlsin
Bizi danışmağa qoymur, ara vermədən səslənir,
Elə bil ildırım çıxır, şimşək çaxır
Bizim bütün meydanlarda səslənir bu qüdrətli tək səbir.

Göründüyü kimi Sabirin dilində çox melodik səslənən, satira atəşinə bürünmüş bu bəndin mənası tərcümədə saxlanmış, lakin forma gözəlliyi qorunmamışdır. Halbuki Sabir məna ilə yanaşı bu şerdə ritmik quruluşa xüsusi əhəmiyyət vermişdir, daha doğrusu, məzmunu dərinədən və adekvat şəkildə xidmət edən oynaq vəzn seçə bilmişdir.

Tərcümədə poetik formanı saxlamaq istəyi bəzən mənanın təhrif olunması ilə nəticələnir. Bu da tərcümədə ciddi qüsurlar hesab olunur.

“Tərcümədə şəkil, mündəricə nədən ibarətdir? Bədii tərcümə hər şeydən əvvəl bədii yaradıcılıq nümunəsi olduğu üçün o da obrazlı təfəkkürdür. Deməli, tərcüməçi də bədii əsəri obrazlar vasitəsilə ifadə olunan ideyalar kimi verməlidir. “Bədii tərcümənin çətinliyi də elə ondadır ki, tərcüməçi bir əsəri bir dildən o biri dilə çevirəndə onun məzmunu ilə formasını vəhdətdə verməli, ədibin obrazlı təfəkkürünü yenidən canlandırmalı olur. Bu işə tərcüməçidən xüsusi bacarıq tələb edir. Ədəbiyyatın spesifikasiyası ilə əlaqədar olan bu məsələni nəzərə almayanlar çox vaxt tərcümə işinə ancaq dil normaları və sərf-nəhv tələbləri ilə yanaşırlar”.¹

Klassik Şərq şer forması olan məsnəvi janrı da ingilis dilinə tərcümə edilərkən ənənəvi qafiyə forması heç də həmişə saxlanılmır. Məsnəvi formasında hər beyt öz arasında həm qafiyə olur və şairi texniki, xüsusən qafiyə sarıdan məhdudlaşdırmır, şair təhkiyyəsi üçün geniş meydan açır.

Məsnəvi janrının tərcümə nümunəsi kimi A. Səhhətin “Şair, ilham və vətəndaş” şerinə müraciət edək:

Görməsəydim səni mən düşməyə kam almaz idim,
Uymasaydım sənə mənfuri avam olmaz idim,
Mən də bir tacir olub toplar idim simu-zəru,

² Azerbaijani Poetry. P. 226

¹ Məmməd Arif. “Bədii tərcümə”, Tərcümə sənəti, B., 1990. səh. 30.

Xalqa varlığımın onda olardı dəyəri.
Öldüyüm vaxt mənimçün verilərdi ehsan
Xalq söyləyərdi: əcəb adam idi hacı filan.

İngiliscəsi:

Had I not met you, goes would never mock me now
Had you not thrilled me, I would never earn men's hate
I'd be a merchant hoarding money, rich and proud
People would honour me! They'd come and celebrate
A gorgeous funeral after my death: what a good man
Was that Hodjah!"¹

Sətri tərcüməsi:

Səni görməsəydim indi düşmənlər mənə rişxənd etməzdilər,
Sən məni həyacanlandırmasan, mən heç vaxt insanların
nifrətini qazanmazdım.
Mən pul qazanan varlı və məğrur tacir olardım
Camaat məni şöhrətləndirərdi. Onlar gələr və təşkil edərdilər.
Mənim ölümündən sonra böyük dəfn mərasimi:
“Nə yaxşı adam idi Hacı!”

Bu məsnəvinin qafiyə forması tərcümədə saxlanmamışdır. Bizcə məsnəvi formasının tərcüməsində qafiyələrin belə pozulması ciddi qüsür deyildir. Bu, hər şeydən əvvəl orijinala tərcümə dili arasındakı fərqlərdən irəli gəlir.

Azərbaycan poeziyasında geniş yayılmış janrlardan biri olan qəzəl nümunələri də ingilis dilinə dəfələrlə çevrilmişdir. Məlumdur ki, qəzəldə ilk iki beyt həm qafiyə olur, sonrakı beytlərin birinci misrası sərbəst buraxılır, ikinci misrası isə birinci beytlə həm qafiyə olur. Yəni qəzəldə vacib deyil ki, sonetdə olduğu kimi əvvəlki misra sonrakı misra ilə qafiyələnsin.

Füzulinin məşhur “Məni candan usandırdı...” qəzəlini ingilis dilinə tərcümə edən Bernard Ayus bu prinsipi qoruyub saxlaya bilmişdir:

My love has tired me of my life – will she not tire of cruelty?
My sigh has set the spheres on fire-will not the candle of my passion burn?
On those faint and fail for her, my love bestows a healing drug
Why does she give none to me; does she not think that I am sick?

¹ Azerbaijan Poetry. P. 234

I hid my pain from her. They said tell it to your love.
And if I tell that faithless one-I do not know, will she believe, or will she not?

Məni candan usandırdı, cəfadan yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahımdan, muradım şəmi yanmazmı?

Qamu bimarınə canan dəvayi-dərd edər ehsan,
Heçün qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?

Qənim pünhan tutardım mən, dedilər yarə qıl rövşən,
Desəm ol bivəfa, bilmən, inanarmı, inanmazmı?

Göründüyü kimi, orijinala xas olan AA, BA, CA qafiyə quruluşu tərcümədə öz əksini tapmışdır. Bu halda Şərq poeziyasında geniş yayılmış qəzəl janrının qafiyə quruluşunun ingilis dilinə tərcüməsində saxlanılmasını biz məqbul sayırıq. Qəzəl nümunələri bir neçə əsr ərzində mütəmadi şəkildə ingilis dilinə tərcümə olunur və bu şer forması ingilis poetik sisteminə yad olsa da, ingilis oxucuları ona öyrəşir və məsnəvidən fərqli olaraq onu ekzotik forma kimi yox, Şərq şerinin nümunəsi kimi qəbul edir.

İngilis şerində vəzn üçün hecaların miqdarı və vurğu əsas götürülür. Təqtilərdə vurğulu və vurğusuz hecaların qanunauyğun, ritmik düzülüşü beş vəziyyətdə olur. Buna görə də sillabotantik əsasda qurulan ingilis şerində vəznin 5 növü vardır: Yamb, xorey, daktil, amfibraxiya və anapest. Yamb iki hecalı sözlərlə yazılır və vurğu həmişə ikinci hecaya düşür. Xoreydə isə əksinə, vurğu birinci hecaya düşür. Daktil, amfibraxiya və anapestdə üç hecalı təqtilər təkrar olunur”¹.

İngilis poeziyasından fərqli olaraq, Azərbaycan şerində 3 vəzn (heca vəzn, əruz vəzn və sərbəst vəzn) vardır. Elə Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsində problem yaradan cəhətlərdən biri də budur. Çünki tərcüməçi şer vəzninə biganə qala bilməz.

Tələt Əyyubovun heca vəznində yazılmış “Söylə nədən bildin, söylə nə bildin” şerinin Doryen Rotenberq tərəfindən edilmiş tərcüməsindən bir bəndi nəzərdən keçirək:

Astaca dedin ki, bilirəm yanır
Kiminin ürəyi, kiminin əli...
Gen dünya başıma tərsə dolanır
Sənin o sözünü mən eşidəli.
Mənim ürəyimin bu yanmasını

¹ Ə.Rza. “Milli kolorit”. Ədəbiyyat və incəsənət, 13 may, 1967.

Söylə nədən bildin, söylə, nə bildin?

İngiliscəsi:

Said softly: I know, and to me turning-10
Some burn their hands, and others hearts are burning-11
When I heard you speaking about my desire-11
Round and round all the world began to go-10
How did you know that my heart was on fire-11
Tell me, lovely one, tell me, how did you know?¹

Göründüyü kimi, orijinalda bütün misralar 11 hecadan ibarət olduğu halda, tərcümədə 3 misra 11, 3 misra isə 10 hecadan ibarətdir. Bu halda şerin forması olduğu kimi saxlanmayıb, misralarda hecaların sayı müxtəlifdir. Lakin şerin məzmunu ingilisdilli oxucuya çatdırılıb. Azərbaycan və ingilis şerlərinin vəzlərinin fərqli xüsusiyyətləri Ənvər Əlibəylənin “Ləpələr” şerinin Doryen Rotnberq tərəfindən edilmiş tərcümədə də özünü qabarıq göstərir:

Gözləriniz mavidir, - 7
Rənginiz səmavidir, - 7
Ləpələr, ay ləpələr – 7

İngiliscəsi:

You look at me with your eyes of blue-9
Bright and clear, a heavenly hue – 8
Waves, o waves! – 3

Tərcüməçi bütün diqqətini məzmunə yönəldərək poetik formanın saxlanılmasına fikir verməmiş, nəticədə orijinalda çox oynaq səslənən yığcam bənd müxtəlif ölçülü misralarla tərcümə edilmişdir.

Yuxarıda haqqında danışdığımız tərcümələrdən göründüyü kimi, ingilis dilinə tərcümə zamanı Azərbaycan poetik janrlarının forma xüsusiyyətlərini, habelə janrların üslublarını qoruyub saxlamaq həmişə mümkün olmamışdır. Bu, görünür, hər şeydən əvvəl tərcüməçilərin Şərq şer janrlarını yaxşı bilməmələri ilə bağlıdır.

Digər tərəfdən şerin müxtəlif tərkib elementləri - dilin üslubu, obrazlar, ölçü və qafiyyə, hecaların sayı və s. tərcümədə çətinlik yaradır. Şer tərcüməsində bütün bu elementlərin hamısını tam dəqiq vermək mümkün deyil. Tərcüməçi adətən bu elementlərdən birini və ya ən yaxşı halda ikisini (çox vaxt obrazları və ölçünü) saxlayır.¹

¹ Azerbaijanian Poetry p.393

¹ В. Брюсов. Избранные произведения. 2-х томах. Т.2. М. 1955. стр. 188

İngilis dilinə tərcümədə şerimizin klassik janrları ilə müqayisədə sərbəst vəznli şerlərin tərcüməsində uğurlar daha çoxdur.

Bu həm vəznin sərbəstliyi ilə, həm də formanın özünün Qərb, o cümlədən ingilis poeziyasına yaxınlığı ilə əlaqədardır.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün B. Vahabzadənin “Karusel” şerinin tərcüməsindən bir parçaya baxaq:

Sevinin, uşaqlar, gülün, əylənin:

Karusel dolanır,

Dəyişir zaman,

hələlik zamanın başına siz yox,

Sizin başınıza dolanır cahan.

İngiliscəsi:

So children, rejoice, laugh merrily, play

With the merry-go-round,

Time changes too.

He is not you who are spinning round this world today,

But the world which is spinning round you²

Sətri tərcüməsi:

Uşaqlar, şənlənin, gülün, oynayın

Karusellə birlikdə

Vaxt də dəyişir

Bu gün dünyanın başına siz fırlanmırsınız.

Dünya sizin başınıza fırlanır.

Bu parçanı ingilis dilinin imkanları daxilində orijinalın ruhuna uyğun tərcümə hesab etmək olar. Onu da qeyd edək ki, B. Vahabzadənin şerinin sonunda iki misrada ifadə etdiyi əsas bəşəri fikir səlis tərcümə olunmuşdur.

R. Rzanın sərbəst vəzndə yazdığı şerlər də Tom Botinq tərəfindən ingilis dilinə nisbətən uğurlu tərcümə edilmişdir. Fikrimizi sübut etmək üçün şairin “İş günü” şerinin tərcüməsinə baxaq:

İstər yağış çiləsin,

İstər qızmar gün olsun,

İstər şaxta:

bu gün də iş günüdür,

Sabah da.

İnsanın iş günü

² Azerbaijanian Poetry, p. 449

azalsa da, çoxalsa da
insanlığın iş günü bitməyəcək.

İngiliscəsi:

Although the rain may be falling
Though the day may be stifling hot,
In spite of the hardest frost,
Today is a working day.
And so will tomorrow be too
Men can shorten the working day,
Men can make it longer
But mankind's working day can never have an end.¹

Sətri tərcüməsi:

Baxmayaraq ki, yağış yağa bilər,
Baxmayaraq ki, isti gün olsun.
Sərt şaxtaya baxmayaraq
Bu gün iş günüdür.
Və sabah da belə olacaq
İnsanlar iş gününü azalda bilər
İş vaxtını uzada bilərlər,
Ancaq bəşəriyyətin iş gününün heç vaxt sonu yoxdur.

Azərbaycan poeziyasında fikri qüvvətləndirmək üçün təkrirlərdən geniş istifadə olunur. Təkrir kimi bir söz, ifadə və ya cümlə işləyə bilər. Müxəmməs janrında hər bəndin son beytinin təkrar olunması da mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edir.

Müasir poeziyanın ingilis dilinə tərcüməsi zamanı bu bədii vasitənin saxlanması da milli koloritin qorunması baxımından əhəmiyyətlidir.

Abdulla Şaiqin "Hamımız bir günəşin zərrəsiyə" şeirini ingiliscəyə çevirən Doryan Rotenberqin tərcüməsini bu cəhətdən uğurlu saymaq olar:

Ayrırmaz bizləri təğyiri-lisan,
Ayrırmaz bizləri təqdiri-məkan,
Ayrırmaz bizləri incil, quran,
Ayrırmaz bizləri sərhəddi-şəhan.
Ayrırmaz bizləri ümmanu-mühit,

¹ Azerbaijanian Poetry. p. 349

Ayırmaz bizləri səhrayı bəsit.
Ayırmaz bizləri həşmətli cibəl,
Ayırmaz şərq, qərb, şimal.

İngiliscəsi:

No difference of language should tear us apart,
No distance should sever heart
Neither Gospels should part us the Koran
Nor the boundaries set by shah or khan
Neither rivers, nor lakes, nor seas, nor oceans
Neither mountains, nor deserts, nor storms ferocious
Neither North, nor South, nor East, nor West:¹

Sətri tərcüməsi:

Heç bir dil fərqi bizi ayıra bilməz
Heç bir məsafə ürəyi ürəkdən ayıra bilməz.
Nə Quran, nə də incil bizi ayıra bilməz.
Nə də şahın, xanın sərhədləri
Nə qayalar, nə göllər, nə dənizlər, nə okeanlar
Nə dağlar, nə səhrələr, nə tufanlar.
Nə şimal, nə cənub, nə şərq, nə qərb.

Tərcümə orijinalda işlənmiş təkrirlərin (“ayırmaz”) mənasını inkar formasında (“heç bir”, “nə, nə də”) saxlamışdır. Orijinala belə sədaqət şerin mənasını daha dolğun əks etdirir.

Sabirin müxəmməslərinin tərcüməsində (bu barədə əvvəl də söhbət açmışıq), habelə “beşliklə” yazılmış digər müasir poeziya nümunələrində işlənən təkrar beytlərin də tərcümədə saxlanması tərcüməçinin uğuru hesab olunmalıdır.

Nəbi Xəzrinin “Kəpəz” şerini ingiliscəyə çevirən Tom Botinq bu prinsipi gözləməyə çalışmışdır:

Hər vaxt gül-çiçəyə batasan, deyim,
Ulduzlar qoynunda yatasan, deyim,
Sən bizim torpağa atasan, deyim,
Göy-gölsə mehriban qızındır, Kəpəz,
Sən onu köksündə qızındır, Kəpəz!

İngiliscəsi:

¹ Azerbaijanian Poetry. p. 271

May flowers always deck your slopes, I say
And may you sleep embraced by stars I say
The father of our earth are you, I say
Gyok-Gyol, your tender daughter, waits Kiapaz
So warm your daughter on your breast, Kiapaz¹

Sətiri tərcüməsi:

Qoy güllər həmişə yoxuşlarını bürüsün, mən deyirəm,
Və qoy ulduzlarla uzaqlaşıb yatasan, mən deyirəm.
Yerimizin atasısan mən deyirəm,
Göy-göl sənin utancaq qızın gözləyir, Kəpəz,
Köksündə qızını isit Kəpəz.

Şərin sonrakı bəndlərində də işlənən axırıncı beyt tərcümədə olduğu kimi saxlanmışdır.

Əliağa Kürçaylının “Sevgilim, tut əlimdən” şərinə tərcümə edən Avriil Pimen isə şərin təkrar olunan son misrasını hər dəfə bir cür tərcümə etmişdir:

Sevgilim tut əlimdən,
Gödək üzü küləyə.
Rahatlıq gəzmirəm mən
Gedək üzü küləyə.

Qoy göynəsin üzümüz,
Qoy yaşarsın gözümüz,
Bükülməsin dizimiz
Gedək üzü küləyə.

İngiliscəsi:

Beloved, take me by the hand
And let us walk in the wind
I seek no calm or sheltered strand!
Come, let us walk into the wind
What care though our cheeks be flailed
Or though our eyes with tears be blind

¹ Azerbaijanian Poetry. p.435

Our knees be bent, our footsteps fail,
Our course is set-into the wind.¹

Sətri tərcüməsi:

Sevgilim, tut əlimdən
Gəl küləkdə gəzək.
Mən sakitlik, nə də sahil istəmirəm.
Gəl küləkdə gəzək.

Nə eybi, qoy yanaqlarımız göynəsin,
Yaxud gözlərimiz yaşdan kor olsun.
Dizlərimiz əyilsin, addımlarımız büdrəsin
Bizim məqsədimiz aydındır küləkdə.

Biz hələlik burada diqqəti mənə təhrifinə (məsələn, “qoy yaşarsın gözüümü”-“Gözlərimiz yaşdan kor olsun”) yönəltmək fikrində deyilik. Məqsədimiz şerin hər bəndində təkrar olunan “Kedək üzü küləyə” misrasının təhrif edildiyini göstərməkdir. Şair sevgilisinə məsləhət görür ki, bütün əzab-əziyyətlərə baxmayaraq, “gəl üzü küləyə gedək”. Lakin tərcüməçi birinci bənddə bu misranı “Gəl, küləkdə gəzək” kimi, ikinci bənddə “məqsədimiz aydındır, küləkdə” kimi, sonrakı bəndlərdə isə “Gəl yolumuza davam edək küləkdə” və “Biz gəzməyə davam edəcəyik küləkdə” kimi vermişdir. Əvvəla, həmin misra orijinalın formal xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bütün bəndlərdə eyni şəkildə verilməli idi. Bu, Azərbaycan şerinin özünəməxsusluğundan irəli gələn təkrar misradır. Digər tərəfdən, şair “Gedək üzü küləyə” yazmaqla bütün əziyyətlərə baxmayaraq, yenə də üzü küləyə gedək, əziyyət çəkək, amma bir yerdə olaq, - demək istəmişdir. Tərcüməçi isə misranı hər dəfə bir cür tərcümə etməklə şerin bədii təsirini zəiflətməmiş, formal vasitələrlə ifadə olunmuş məzmunu xələl gətirmiş və nəticədə bədii poetik əsər üçün zəruri olan forma ilə məzmunun vəhdəti qanununu pozmuşdur. Bəzi hallarda tərcüməçi çətinlik qarşısında, orijinalın bu və ya digər hissəsini ixtisar edir, yaxud da orijinalda olmayan misra artırır. Bu da tərcümə işində ciddi qüsurlardan sayılmalıdır. Əvvəla, belə hallarda yuxarıda qeyd etdiyimiz milli şer formasına xələl gətirilir, digər tərəfdən tərcümə orijinaldan uzaqlaşır.

B. Vahabzadənin “Bir binada doğulduq” şerinin ingiliscəyə çevirən Tom Botinq şerinin:

Yeməyimiz – dəyişdi

¹ Azerbaijanian Poetry. p. 489

Dilimiz də-dəyişdi

Misralarını ixtisar etməyi üstün tutmuşdur. Halbuki şair bu misralar daxil olmaqla bir binada doğulan, eyni taleli, eyni boy-buxuna malik adamların böyüdükcə necə dəyişdiyini, hər birinin gördüyü tərbiyə əsasında fərqli yetişdiyini təsvir edir. “Yeməyimizin də, dilimizin də” dəyişməyi, ümumiyyətlə, insanın “dəyişmə mexanizminin” açılması üçün verilmişdir. Ən başlıcası isə bu misralarda poeziya dili ilə mənəvi təzyiqə məruz qalan bir xalqın, bəlkə bütün müstəmləkə xalqlarının faciəsi əks olunmuş, labüd şəkildə hakim dilin təsiri ilə xalqın bəzi nümayəndələrini öz dilindən məhrum olmaqla kökündən, soyundan məhrum olması prosesi təsvir olunmuşdur. Bu misralarda milli kolorit fəlsəfi məzmun kəsb edir. Lakin tərcüməçi nədənsə bu parçanı tərcümə etməmiş, şerin pafosunu tamamilə başqa istiqamətə yönəltmişdir.

Nəriman Həsənzadənin “Tamah” şerini ingiliscəyə çevirən Luis Zelikov isə şairin fikrini ifadə etmək üçün şerə əlavələr etmişdir.

H. Həsənzadə yazır:

Adəm ata,
həvva ana,
Baxa-baxa,
Yana-yana
qovuldular
“cənnət”dən
Bu “cəhənnəm”
nəsil-nəsil artdığımız
bu aləmə

İngiliscəsi:

Father Adam
Mother Eve
He üas ignorant
And so was she –
For eating of the scared tree
From Paradise to Hell they were driven
To this world, where we keep on
Increasing with each generation.¹

Sətri tərcüməsi:

¹ Azerbaijanian Poetry. p. 491

Adəm ata
Həvva ana
O cahil idi
O da cahil idi.
Müqəddəs ağacdan yedikləri üçün
Cənnətdən cəhənnəmə onlar qovuldular
Bu dünyaya, harada ki, biz yaşayırıq,
Hər nəsillə artmaqla.

Şair yaşadığımız həyatın ağırlığını vermək üçün Adəm və Həvva ilə bağlı bu məşhur rəvayətə müraciət etmiş və poetik bir mənzərə yaratmışdır. Lakin rəvayət hamıya bəlli olduğundan şair Adəmlə Həvvanın niyə qovulmasının mahiyyətinə varmır. Yəni onsuz da hamı cənnətdən qovulmasının səbəbini bilir.

Tərcümədə isə Adəmlə Həvvanın cənnətdən qovulma səbəbini, özü də bu qovulmanı onların hər ikisinin cahilliyi ilə bağlayır, bunu qabarıq verir (və xatırladır: “müqəddəs ağacdan yedikləri üçün” qovulublar). Bu əlavə həm də bütün Şərq regional mədəniyyətinə, o cümlədən Azərbaycan poezuyasına xas olan islam dini ilə bağlı obrazlı düşüncə tərzinin təhrif olunmasına gətirib çıxarmışdır. Məsələn burasındadır ki, əgər Bibliyaya görə Adəm və həvva cənnətdən alma yediklərinə görə xaric olunmuşlarsa, Qurandakı rəvayətə görə ilk bəşər övladları yasaq olunmuş buğda yedikləri üçün qovulmuşlar. Xalqımızda bu gün də “Buğda yeyib cənnətdən çıxmış” ifadəsi mövcuddur. Bu əlavə N. Həsənzadənin şerinin faktik olaraq “xristianlaşdırılmış”, onun dini çalarını koloritdən məhrum etmişdir. Fikrimizcə, bu əlavəyə ehtiyac yox idi.

Bütün bu müqayisələr və tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi zamanı mütərcimlər poetik formanın qorunub saxlanmasına həmişə nail ola bilmir. Bu, hər şeydən əvvəl Qərb və Şərq şerinin müxtəlif poetik sistemlərə söykənməsi ilə əlaqədardır. Lakin tərcüməçilərin ciddi yaradıcılıq axtarışı aparması, bəzən formaya əhəmiyyət verməməsi təhriflərə gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan poeziyası nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi zamanı orijinalın poetik forması bir qayda olaraq pozulur.

Bütün deyilənlərdən sonra belə bir qənaətə gəlirik ki, bu sahədə uğur qazanmaq üçün tərcüməçi:

- a) Azərbaycan dilində olan vəzləri (heca, əruz, sərbəst) dərindən öyrənməli və onların ingilis dilində mövcud olan beş vəzn arasında ekvivalentini tapmalıdır:
- b) Poetik formanın qoruyub saxlanması üçün tərcüməçi tərcümə etdiyi əsərin müəllifini dərindən öyrənməli, yaradıcılıq mühitinə bələd olmalı, onun ruhunu duymağı bacarmalıdır:

c) Ümumiyyətlə, tərcüməçi orijinalın ruhunu, mahiyyətini, onun fərdi özünəməxsusluğunu dəqiq öyrənməlidir.

Bütün bunların əsərin forması ilə necə bağlandığının əhəmiyyəti böyükdür. Ona görə də tərcüməçi unutmamalıdır ki, “forma məzmunun çatdırılmasına xidmət edəndə də müəyyən məzmun və məna daşıyır”.¹

II. Xüsusi adların tərcümədə saxlanması

Poetik tərcümədə milli koloritin qorunub saxlanmasından danışarkən milli koloritin başlıca daşıyıcılarından biri olan xüsusi adların verilməsi prinsipləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bir qayda olaraq tərcümədə xüsusi adların verilməsi elə bir ciddi problem yaratmır. Orijinalda işlənən xüsusi adların transkripsiyası tərcümə edilən dilin əlifbası ilə yazılır. Düşünmək olardı ki, belə konkret məsələdə tərcümənin keyfiyyətinə xələl gətirən təhriflərə yol verilə bilməz. Lakin təcrübə göstərir ki, mütərcimlər heç də həmişə xüsusi adların düzgün verilməsinə nail olmur, beləliklə də orijinalın milli ruhuna xələl gətirirlər.

Mütəxəsislərin fikrincə tərcümədə xüsusi adların düzgün verilməsi ədəbi dil normalarına riayət etmək baxımından son dərəcə zəruridir. Lakin bu zərurət çox vaxt tərcümələrdə nəzərə alınmır. Nəticədə orijinalın ədəbi dil normasına tərcümədə əhəmiyyət verilmir. Bu da öz növbəsində nəinki ədəbi dilin təhrifinə, həm də orijinalda ifadə edilmiş milli koloritin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Məsələ burasındadır ki, xüsusi adlar bədii əsərin strukturunda heç də həmişə yalnız semantik işarə kimi çıxış etmir, eyni zamanda semantik məzmununa görə, səslənməsinə görə müəyyən bədii və poetik informasiyanın daşıyıcısı rolunu oynayır və həm konkret personajı, həm bütövlükdə ədəbi əsərin pafosunu müəyyən edirlər.

Ümumiyyətlə, “mətnin forma və mənacə təşkilində xüsusi adların rolu hələ kifayət qədər öyrənilməyib. Hələ xüsusi adlara kontekstdən ayrı baxmaq meyli güclüdür”¹ Xüsusi adlara kontekstdən ayrı baxmaq meyli isə tərcümənin keyfiyyətinə təsirsiz qala bilmir.

Məlum olduğu kimi, Şərq, o cümlədən Azərbaycan şairləri öz əsərlərində bu və ya digər fikri daha qabarıq ifadə etmək üçün xüsusi adlara tez-tez müraciət edirlər. Məsələn, Leyli və Məcnun, Fərhad və Şirin əfsanələri Şərqdə geniş yayılmışdır və bu adlara tez-tez müxtəlif şərlərdə rast gəlinir və onlar müəyyən dünyagörüşü mövqeyini, məhəbbət konsepsiyasının rəmzləri kimi çıxış edirlər.

¹ Л.И. Тимофеев. Основы теории литературы. М., 1966, стр. 137

¹ О.И. Йермолович. «Имя собственные в тексте». Сборник научных трудов. Выпуск 278. Смысл текста как объект перевода. М., 1986, стр. 105.

Tərcümə nəzəriyyəsi üzrə olan elmi tədqiqatlarda xüsusi adların söhbət gedəndə bir qayda olaraq bu adların başqa dilin hərflər sistemində köçürülməsi probleminə toxunulur. Bununla belə tərcüməçi üçün praktik transkripsiyanın /transliterasiyanın/ ənənəvi çətinlikləri ilə yanaşı, bu adların semantik təqdimi məsələsi də az əhəmiyyət kəsb etmir. Verilən informasiyanın /şərdə isə obrazın /dərək olunması da çox vaxt məhz bu məsələdən asılı olur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xüsusi adlar bir qayda olaraq tərcümə olunan dilin hərfləri ilə ifadə edilir, yəni həmin xüsusi adın transkripsiyası /transliterasiyası/ verilir. İlk baxışda adama elə gəlir ki, bu məsələdə ciddi problem çıxma bilməz. Lakin praktik tərcümələrin müqayisəsi sübut edir ki, transliterasiyanın da verilməsi müəyyən çətinliklərlə bağlı olur. Məsələn, Ş. Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı belə çətinliklər yaranmışdır. Əsərdə rast gəldiyimiz Gülənşar və Mülkizənzar ölkələrinin adı bəzi variantlarda, eləcə də ruscasında milli orfoqrafiyalara münasib olaraq “Qulanşar” və “Mulqazanar” kimi verilmişdir. Əli Cəlil də 1937-ci ildə tərcümə etdiyi “Aftandilin Gülənşoraya gəlməsi” adlı hissədə “Gülənşar” sözünü əsasən düzgün işlətməmiş, yalnız axıra “a” hərfi artırmışdır. Gürcü və ruscada olan Mulqazanar sözünü isə tərcüməçi nədənsə “Mülkixəzanar” kimi vermişdir. Deməli, Şərqlə rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə tərcümə edildiyinə görə, “Gülənşar” və “Mülkizənzar” sözləri həm məzmun, həm də formaca təhrif olunmuşdur”¹

Göstərilən halda tərcümənin rus dilindən edilməsi və Şərqlə ənənəsinin unudulması xüsusi adın təhrif olunmasına gətirib çıxarmış və nəticə etibarilə tərcümə variantının ideya məzmununa xələl gətirilmişdir. Bu onu göstərir ki, xüsusi adlar orijinalın dilindən, habelə bu dilin işləndiyi ərazidəki ənənələrdən uzaqlaşmaqla transliterasiya edildikdə təhrifə yol verilir.

Bədii əsərlərdə şəxs adlarının işlədilməsi də obrazın yaradılmasına xidmət etdiyi üçün tərcümədə bu cəhət nəzərə alınmalıdır.

Şəxs adları /antroponimlər/ bədii əsərlərin dilində hər şeydən əvvəl nominativ funksiya daşıyır: müəllif personajın adını çəkir ki, onu başqalarından fərqləndirsin. Lakin bədii əsərlərdə şəxs adları estetik təsirə də malik olur. Bəzən şəxs adının estetik funksiyası ön plana keçir: qəhrəmanın adı obrazın açılması üçün bədii vasitə rolunu oynayır, ad xarakteri əks etdirir: əgər söhbət xarici dildə olan əsərdən gedirsə, onda şəxs adı əsərin milli koloritini gücləndirmək rolunu da oynaya bilər”¹.

Azərbaycan poeziyası nümunələrini ingilis dilinə çevirən tərcüməçilər əsasən bu prinsiplərə əməl etməyə çalışmışlar. Təbii ki, bu, tərcümə edilən

¹ Əflatun Məmmədov. “Orijinaldan tərcümə”. Ədəbiyyat və incəsənət, 22 aprel 1967.

şerlərdə əks olunan milli koloriti ingilisdilli oxucuya olduğu kimi çatdırmaq niyyətindən irəli gəlmişdir.

M.Ə. Sabirin, S. Vurğununu, R. Rzanın, T. Əyyubovun, Adil Babayevin, Nəbi Xəzrinin, Tofiq Bayramın və başqalarının şerlərində işlənmiş yer adları, eləcə də şəxs adları tərcümədə olduğu kimi saxlanmış, daha doğrusu transliterasiya edilmişdir.

S. Vurğunun “Azərbaycan” şerinin tərcüməsində xüsusi adların verilməsi prinsiplərinə diqqət yetirək:

Bir tərəfin bəhri-Xəzər,
Yaşılbaş sonalar gəzər.
Xəyalım dolanar, gəzər.
Gah Muğanı, gah Eldarı
Mənzil uzaq, ömür yarı.

Bu bəndi Qladus Evans ingilis dilinə aşağıdakı kimi çevirmişdir:

Khazar the sea you border on
Where floats the legendary swan...
My day dreams sweep me swiftly on
To Mugan Jowland on to Miel,
A long life road half-done, I feel ¹

Sətri tərcüməsi:

Bir sərhədin Xəzər dənizi
Harda ki, əfsanəvi sona üzür
Mənim xəyallarım şirinlikdə məni qoynuna alır
Aşağıdan Muğandan, yuxarı Milə
Uzun həyat yolunun yarısıdır, mən hiss edirəm.

Məlum olduğu kimi, S. Vurğun “bəhri-Xəzər” ifadəsi işlədərəkən fars dilindən alınma söz /“bəhri”/ işlətməmişdir ki, bu da dəniz deməkdir. İngilis dilində Xəzər dənizi “Caspian Sea” kimi tərcümə olunur. Tərcüməçi bu variantdan istifadə etsəydi, S. Vurğun şerinin canına-qanına hopmuş, bəlkə də S.Vurğun bədiiliyinin miqyasını təşkil edən milli kolorit xeyli itmiş olardı. Tərcümədən görüldüyü kimi, Xəzəri “Khazar the sea” şəklində tərcümə etməklə Q.Evans bu ifadəni düzgün çevirmişdir.

Şerin sonrakı misrasında işlənən “Muğan” və “Eldar” sözləri isə “Muğan” və “Mil” kimi verilmişdir. Hər iki söz Azərbaycanda geniş yayılmış ərazi adını bildirir. Burada tərcüməçi “Eldar” sözü əvəzinə “Mil” işlətməmişdir. Fikrimizcə, bunu təqdirəlayiq saymaq lazımdır. Məlumdur ki, şair “Eldar” dedikdə “Eldar dağlarını” nəzərdə tutmuşdur. Lakin “Eldar” həm də

Azərbaycanda geniş yayılmış şəxs adıdır. Bu misrada “Xəyalım gah Muğanı, gah Eldarı gəzir, dolanır” kimi verilsəydi ingilisdilli oxucu üçün anlaşılmazlıq yarana bilərdi. Belə halda tərcüməçi “Eldar” yox, “Eldar dağı” ifadəsi işlətməli olardı. Lakin o, “Mil” sözü işlətməmişdir. Əslində bununla da şairin xəyallarını bütün Azərbaycanı gəzdirdiyini çatdırma bilmişdir.

“Azərbaycan” şerinin “Araz” sözü işlənən bəndinin tərcüməsinə baxaq:

Çox keçmişəm bu dağlardan
Durna gözlü bulaqlardan
Eşitmişəm uzaqlardan
Sakit axan arazları
Sınamamış dostu, yarı.

Qladus Evans bu bəndi aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

I've walked these mountains again and again,
Passed by the springs bright-eyed as cranes,
And caught the distant plashing strain
Where quiet Araz's waters moved:
Here love and friends I've truly proved¹

Sətiri tərcüməsi:

Mən bu dağları yenidən və yenidən gəzmişəm,
Durnaların gözü kimi parlaq gözlü bulaqlardan keçmişəm

Uzaqlardan musiqi ritmini tutdum
Sakit axan Araz sularının
Burada sevgi və dostları həqiqətən sınaadım.

“Azərbaycan” şerinin 1947-ci ildə ingilis dilinə çevirən Herbert Marşall isə həmin bəndi aşağıdakı kimi çevirmişdir:

I ascended the mountains looked into the eyes
Of our sparkling springs as they bubble and rise
And from far away heard the bullrushes's sight
And the slow Araz waters nocturnally move
Here true friendship I knew, and bright honour and love.¹

¹ Şer ingilis qəzetindən kəsilmiş parça şəklində S. Vurğununu öz muzeyində saxlanılır.

Sətri tərcüməsi:

Mən dağlara qalxdım və gözlərinə baxdım
Bizim qaynayıb coşan, parlaq bulaqlarına.
Bu uzaqlardan qamışlıq görünür,
Və sakit Araz suları ahəstə hərəkət edir
Burada həqiqi dostluğu mən tanıdım
Təmiz vicdanı və sevgini.

S.Vurğun

Eşitmişəm uzaqlardan,
Sakit axan Arazları, -

dedikdə yalnız Arazı nəzərdə tutmur, ümumiyyətlə Arazın və başqa çayların sakit axmasını müşahidə etmişəm, - demək istəyir. Beləliklə, poetik mənzərə yaradır. Təəssüf ki, tərcüməçilərin heç biri bu incəliyi duymamış, hər ikisi “Sakit Araz suları” ifadəsini işlətmişdir.

Volter Mey isə həmin bəndi aşağıdakı kimi çevirmişdir:

I often walked among these hills,
Among the crane-eyed spring and rills
And listened to the distant thrills
Where river waters peacefully move...
Here I knew friendship and true love¹

Sətri tərcüməsi:

Mən tez-tez bu təpələr arasında gəzirdim,
Durna gözlü bulaqlar arasında
Bu yaxından zəngülələrlə qulaq asırdım,
Çay suları sakit axan yerdə
Burada mən dostluğu və həqiqi sevgini tanıdım.

Göründüyü kimi, V. Mey isə ümumiyyətlə Araz adını çəkməmiş, ümumi bir ifadə - “çay suları sakit axan yerdə” ifadəsini işlətmişdir.

¹ Walter May. “Heart a flame”: Baku. Yazichi 1985. p. 70.

Məlum həqiqətdir ki, S. Vurğun Azərbaycan torpağına, onun mənzərələrinə, füsunkar təbiətinə vurğun sənətkardır. Lakin təəssüflər olsun ki, şairin öz şeirlərində işlətdiyi yalnız Azərbaycana məxsus milli realiyalar və yer adları tez-tez təhrif olunur, bu da şairin yaratdığı lövhəni ingilisdilli oxucunun anlaması üçün çətinlik törədir.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün şairin “Azərbaycan” şeirindəki aşağıdakı bəndlərə diqqət edək:

Könlüm keçir Qarabağdan,
Gah bu dağdan, gah o dağdan
Axşam üstü qoy uzaqdan
Havalansın Xanın səsi
Qarabağın şikəstəsi.

Şeri ingilis dilinə Qladus Evans aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

Through Karabakh my spirit fares,
Wings over mountain here, now there
From far away done the twilit air
Drifts the song of Khan of Shusha
Famed through all Caucases and Russia¹

Sətri tərcüməsi:

Qarabağdan könlüm dolanır
Buraya, oraya könlüm qanadlanır
Uzaqlardan toranlıq zamanı
Şuşa Xanının səsi eşidilsin
Qafqazda və Rusiyada şöhrətlənmiş.

“Spesifik milli realiya bildirən, öz semantikasını olan tarix, coğrafiya, mədəniyyət sahəsinin xüsusi adlarını, habelə yer adlarını, ləqəbləri

¹ Azerbaijanian poetry p. 287

verərkən transliterasiya da, tərcümə də mümkündür. Daha məşhur coğrafi adlara transliterasiya tətbiq olunur. / Məsələn, “Mont Blanc” «МОНБЛАН»/, nisbətən məhdud yerli əhəmiyyət kəsb edən adlar isə tərcümə edilir”²

Ümumiyyətlə bu variantların ikisi də dünya tərcümə praktikasında işlədilir. Təbiidir ki, burada yaranmış ənənə də az rol oynamır. Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz bənddə işlənmiş “Qarabağ” sözü “Qafqaz”a nisbətən məhdud yerli əhəmiyyət kəsb edir. Lakin söhbət məhz müəllifin təsvir etdiyi diyardan (indiki halda Qarabağdan) gedirsə, tərcüməçinin “Qarabağ” sözü əvəzinə “Qafqaz” işlətməsi, hətta bura “Rusiya” sözü də əlavə etməsi anlaşılmazdır.

Bu cəhətdən həmin bəndi V. Mey daha uğurlu tərcümə etmişdir:

Round Karabakh my heart roams gay,
On this hill, Or on that would stray
Let evening bring from far away
The song of master-singer Khan
The eastern song of Azerbaijan³

Sətri tərcüməsi:

Qarabağ ətrafında mənim könlüm şən dolaşır,
Bu tərədə, ya o birində dolanır.
Qoy axşamlar uzaqdan gətirsin
Ustad müğənni Xanın mahnısını
Azərbaycanın Şərq mahnısını.

Göründüyü kimi, V. Mey Qarabağ sözünü orijinalda olduğu mənada vermiş, həm də “Ustad müğənni Xanın mahnısını” misrası ilə xüsusi adı dəqiq çatdırmışdır.

Həmin şerin xüsusi ad işlənən başqa bəndinə baxaq:

Min Qazaxdan köhlən ata
Yalmanına yata-yata

² А.В. Федоров. Основы общей теории перевода.

³ Walter May “Heart a flame” p. 6

At qan-tərə bata-bata
Göy yaylaqlar belinə qalx,
Kəpəz dağdan Göy-gölə bax.

Qladus Evansın tərcüməsi:

In Kazakh mount and give free rain
Jean well over the horses mane,
A sweating gallop then maintain;
On reaching mountain pastures high,
Look down on Gyok Gyoll-mirrored sky¹

Sətri tərcüməsi:

Qazaxda min ata və sərbəst çap
Atın yalmanına yaxşı yat
Tərləmiş atı sonra dayandır
Dağların hündür yaylaqlarına qalxanda
Aşağı-səmanı güzgü tək əks edən Göy-gölə bax.

Göründüyü kimi, tərcüməçi bu parçada “Kəpəz” sözünün transliterasiyasının verməyi lazım bilməmiş, onu “hündür, sıra dağlar” ifadəsi ilə əvəz etmişdir.

Yəqin ki, bu parçada tərcüməçi “Kəpəz” sözünü məhdud yerli əhəmiyyətli ad kimi saxlamağı lazım bilməmişdir. Lakin məlumdur ki, dünya tərcümə praktikasında xüsusi adlar transliterasiya olunmayanda həmin adın mənası verilir. Haqqında söhbət gedən parçada isə məhz “Kəpəz dağı” ifadəsinin tərcümə olunması şerin poetikliyinə daha da artırma bilərdi. Çünki tarixdən yaxşı bilirik ki, Göy-göl möcüzəsi Kəpəzin uçması ilə yaranmışdır. Bu mənada şairin Göy-gölə onu əhatə edən “Hündür dağlardan” yox, məhz Kəpəzdən baxmağı məsləhət görməsi təsadüfi deyildi...¹

V. Mey şerin bu bəndini də Q. Evansa nisbətən daha uğurlu çevirmişdir:

Then saddle a well groomed Gazakh foak
And make him sweat as you chase your goal
Pressed to his mane, pour out your soul

¹ Azerbaijanian poetry

¹ Qeyd edək ki, yuxarıda haqqında danışdığımız Herbert Marşall şerin müqayisə olunan bəndlərini tərcümə etməmişdir.

Then climb the spine of postures green,
Where, from Kapaz, Gey-Gel is seen²

Sətri tərcüməsi:

Sonra yaxşı yəhərlənmiş Qazax dayçasına min
Məqsədinə çatmaq üçün qoy o tərləsin.
Yalmanına yat, ürəyini boşalt
Sonra yaşıl otlaqların belinə qalx
Harada ki, Kəpəzdən Göy-göl görünür.

V.Mey “Kəpəz” və “Göy-göl” sözlərini olduğu kimi saxlamışdır. Qeyd edək ki, V. Mey bu bənddə “köhlən at” ifadəsini “dayça” kimi tərcümə etmişdir. Halbuki, köhlən atla dayça eyni məfhumlar deyil.

“Hər bir dilin antroponimikasının öz xüsusiyyətləri var və bu həmin xalqın mifologiyası, dini, tarixi, mədəniyyəti və psixologiyası ilə bilavasitə əlaqədar olur”.³ Belə adlar alındığı mənbədən asılı olaraq mənfi və ya müsbət çalar ifadə edir.

Məlum olduğu kimi, Yezid adı müsəlman aləmində mənfi çalara malikdir. Mirzə Əli Möcüz də “Canlı cənazə” şerində bu addan məhz mənfi mənada istifadə etmişdir:

Ey yar qar, kafər edirsən Əlini sən,
Əyləşmişən Yezid kimi məxti-xilafətə.

D. Rotenberqin tərcüməsi:

Oh misarable Mollah, you'd declare Ali a giaour,
Like a wretched Gesid you'd usurp, if you could all power¹

Sətri tərcüməsi:

Ah, yazıq molla, sən Əliyə Gavur deyirsən
Bədbəxt Yezid kimi sən bacarsaydın
hakimiyyəti ələ alardın.

² Walter May. “Heart a flame” p.5

³ Р. Исмаилов. Эстетическая функция личных имен в русско язычных произведениях. Мастерство перевода, сборник. Б., 1990, стр. 139.

¹ Azerbaijanian poetry p. 248

Göründüyü kimi, tərcüməçi mənfi mənada işlənən Yezid adına “bədbəxt” sözü də əlavə etmiş, beləliklə həmin ada müsbət çalar vermişdir. Bu, tərcüməçinin islam dininə məxsus adların mənasını bilməməsindən irəli gəlir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, tərcüməçi haqlı olaraq Əlinin adını ayrıca aşağıdakı kimi izah etmişdir: “Əli Məhəmmədin Yezid tərəfindən qətlə yetirilmiş əmisi oğludur”.

Müasir Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcümə nümunələri əsasında apardığımız müqayisəli tədqiqat sübut edir ki, şerlərdə işlənən məşhur xüsusi adlar (Xəzər, Kür, Araz, Göy-göl, Dədə Qorqud, Leyli, Məcnun və s.) əsasən transliterasiya olunmuşdur. Bu da həmin şerlərdə milli koloritin qorunub saxlanmasına xidmət edir.

Hüseyn Arifin “Sazım dinir” şerinin tərcüməsində orijinalda verilmiş duyğular təhrif olunmuşdur. Şair yazır:

Sazım dinir,
Sakit-sakit
“Kərəmini” dinləyirəm
Ötən qəmli əsrlərin
Həsrətilə inləyirəm
Haray Əsli!
Haray Kərəm!

Yuçin Felçenhor bu parçanı aşağıdakı kimi çevirmişdir:

And my saz, it speaks to me,
Calmly, softly,
And I listen
To the strains of “Keremi”
And I listen as it sings
Of the ages sad gone by,
Of the lovely maid Asli
Of her lover Kerem!¹

Sətri tərcüməsi:

Mənə
Sazım danışır

¹ Azerbaijanian Poetry p. 440

Sakit, yumşaq
Və mən “Kərəmi”ni dinləyirəm
Və o çaldıqca mən dinləyirəm
Keçmiş qəmli əsrlərdən
Sevimli Əslini
Və onun sevgilisi yazıq Kərəmi.

Əvvəla, “Sevimli Əsli” və “Yazıq Kərəm” ifadələri hələ ingilisdilli oxucuya heç nə aydınlaşdırmır. Görünür, burada tərcüməçi çıxış verib kiçik izahat yazmalı idi.

Digər tərəfdən şair “Kərəmi”ni dinləyərək haray qoparmaq istəyir: “Haray Əsli! Haray Kərəm!” Tərcümədə isə bu haraydan əsər-əlamət yoxdur.

Şerin digər bəndində isə deyilir:
Sazım dinir...
Otağında
Kərəm yoxdur,
“Kərəmi” var.

İngiliscəsi:

This my saz it speaks to me
In the quiet of my room:
Through Kerem will pass away,
“Keremi” will still remain¹

Sətri tərcüməsi:

Sazım mənə danışır
Sakit otağında
Kərəm çıxıb getsə də,
“Kərəmi” hələ qalacaq.

Göründüyü kimi, tərcüməçi bu bənddə də xüsusi adla ifadə olunmuş milli koloriti qoruya bilməmişdir. Tərcümədən belə çıxır ki, Kərəm bir

¹ Azerbaijanian Poetry p.440

qədər əvvəl şairin otağında olub, amma indi çıxıb getdiyi üçün “Kərəmi” qalır...

Xüsusi adların tərcümədə saxlanılmasından danışıarkən bir cəhəti də qeyd etmək yerinə düşərdi. Orijinalda işlənən xüsusi adların olduğu kimi saxlanılmasının vacibliyindən söhbət açmışıq. Lakin müəyyən məqamlarda, obrazın çatdırılmasına xələl gətirmədən xüsusi adların ümumiləşdirilməsi, yaxud daha anlaşılıqlı xüsusi ad işlədilməsi də meydana çıxır. Fikrimizi izah etmək üçün Balas Azəroğlunun “Elə oğul istəyir Vətən” şerinin tərcüməsinə baxaq:

Budur Tehranın qisası
“Milləti-qəyyur”... deyə
Kürəyinə əl vurub
Dilini kəsirlər bir millətin,
Görək kim qanıyla bahasını verəcək bu cinayətin!

Bu parçanı ingiliscəyə O. Moisiyenko aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

This is the vengeance of great Tehran,
“We are a mighty nation,” says clean
Encouraging, they pat our shoulder blade,
Yet use of our own language they forbade
Who will repay for this atrocious Crime!¹

Parçanın sətiri tərcüməsi isə belədir:

Böyük Tehranın qisası budur,
Biz qüdrətli millətik, - deyir İran
Bizi ruhlandırır çiyimizə vururlar
Hələ bizim dildə danışmağı onlar qadağan edir.
Onlar bu amansız cinayətin əvəzini alacaqlar

Şerin orijinalında “Milləti-Qəyyur”... – deyə dilini kəsirlər, bir millətin fikrini mütərcim “Biz qüdrətli millətik”, - deyir İran” kimi tərcümə etmişdir. Fikrimizcə, tərcüməçinin bu əlavəsi (“İran”) yerinə düşür. Çünki şair “dilini kəsirlər bu millətin” deyəndə nəyi nəzərdə tutduğu azərbaycanlı oxucuya məlumdur. Lakin ingilisdilli oxucu bu

¹ Azerbaijanian Poetry p.409

ümumi fikirdən şairin mətləbini anlaya bilməzdi. Ona görə də tərcüməçi məhz İranın “biz qüdrətli millətik” – deyə meydan oxumasını nəzərə çatdırmışdır. Lakin şerin sonrakı misralarında işlənmiş xüsusi adların ixtisar edilməsinə heç cür haqq qazandırmaq olmaz:

Şərq xitabət kürsüsünə qalxdığı
Qaralar ağların hakimiyyətini yıxdığı
bir zamanda,
ana dili qadağan olmuş
Cənubi Azərbaycanda.
Bir həddinə baxın zülmün
Səfəvilərin qanun yazdığı dilə
Kilid vürmüş cəlladın birisi.

İngiliscəsi:

While the orientals rise in force sublime,
While the oppressed rulers overthrow,
Our tongue's forbidden!! This is mean and law,
So cheeky are the despots, as you know!
The tongue in which the shahs wrote out their laws
Prohibited! And one man is the cause!¹

Sətri tərcüməsi:

Şərq böyük qüvvə ilə qalxarkən
İstismar olunanlar onların rəhbərlərini
məğlub edərkən,
Bizim dilimiz qadağan olundu!
Bu bir qanundur.
Belə abırsızdırlar despotlar, bildiyin kimi
Şalvar qanunlarını yazdığı dil
Qadağan edilmişdir və buna bir adam səbəbdir.

Şerin bu parçasında tərcüməçi “Cənubi Azərbaycan” ifadəsini işlətməyi lazım bilməmişdir. Nəticədə ingilisdilli oxucu həm Azərbaycan xalqının ikiyə parçalanması faktından xəbərsiz qalır, həm də “Bizim dilimiz qadağan olundu” misrası ilə şairin məqsədi

¹ Azerbaijanian Poetry p.411

çatdırılmır. “Səfəvilərin qanun yazdığı dil” fikrini də ixtisar olunması şərin məqsəd və məzmununu təhrif etmişdir.

Apardığımız müqayisələr sübut edir ki, Azərbaycan poeziyasından ingilis dilinə edilən tərcümə nümunələrində xüsusi adların saxlanmaması milli koloritin qorunmasına, həm də ciddi məna naqisliyinə səbəb olur. Bu həm də yaradıcılığı haqqında söhbət açılan sənətkarların bədii üslubunun təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Çünki, “yazıçının şəxs adının estetik funksiyasına münasibəti çox vaxt onun bədii üslubunu müəyyənləşdirir”²

III. Frazeoloji birləşmələrin ingilis dilinə tərcüməsi

Hər bir dilin leksik sistemində funksiyaca tək-tək sözlərə uyğun olan, “ayrıca formalaşan” külli miqdarda müstəqil dil vahidləri vardır. Frazeoloji vahidlər, yaxud frazeologizmlər adlanan belə leksikləşmiş söz birləşmələri bədii tərcümə prosesində müəyyən çətinliklər yaradır. Şifahi danışq dilinin, foloklor xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən frazeoloji söz birləşmələri son nəticə etibarilə milli psixologiyadan, xalqın dünyaduyumundan xəbər verir, deməli, milli koloriti əks etdirir.

Azərbaycan poeziyasında frazeoloji birləşmələr geniş istifadə edildiyi üçün biz onların ingilis dilinə tərcüməsi üzərində dayanmaya bilmərik. Həm də ona görə ki, dilin milli xüsusiyyəti, onun koloriti frazeologiyada çox aydın surətdə özünü göstərir. Obrazlılıq, məcazilik Azərbaycan xalq danışq dilinin, xüsusilə frazeologiyasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir.

Frazeoloji vahidlərin tərcüməsi zamanı ortaya çıxan çətinliklər barədə mütəxəssislər müxtəlif mülahizələr söyləmişdir.

“Bədii əsərin tərcüməsi prinsipində adam bir sıra incə, zərif, sirli hallara rast gəlir. Elə obrazlı ifadələr, təşbehlər və idiomlarla qarşılaşır ki, onların müstəqil tərcüməsi mümkün deyil. Adekvat şəkildə ifadəsini tapmaq bir və bəlkə də bir neçə səhifənin tərcüməsindən artıq

² Р. Исмаилов. «Эстетическая функция личных имен в русскоязычных произведениях». Искусство перевода. Б., 1990, стр. 138.

vaxt, qüvvət tələb edir. Mənə elə gəlir ki, belə hallarda həmin ifadə və idiomların başqa dillərdə necə verildiyinə də nəzər salmaq faydasız olmaz”.¹

Tərcüməçi üçün bir qayda olaraq atalar sözlərinin, zərbi-məsəllərin, idiomatik ifadələrin, frazeologizmlərin və s. tərcüməsi çətinlik törədir. Məlumdur ki, bu ifadələrin böyük əksəriyyəti öz mahiyyətinə görə xalqın məişət və mədəni inkişafının spesifik xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədardır. Orijinalın dilində aydın, analaşılıq, doğma və tamamilə təbii görünən belə söz və ifadələr tərcümə prosesində müvafiq assosiasiyalar doğurmaya da bilirlər. Bəzən tərcüməçi Azərbaycan dilində müvafiq bir ifadəni tapa bilmir və həmin ifadəni hərfi tərcümə edir. Bu isə əksər hallarda personajların nitqində dərhal yad element təsiri bağışlayır və qeyri-təbii görünür”.¹ Deməli frazeoloji birləşmələr semantikasından, işlənmə yerindən, kontekstdən asılı olaraq müxtəlif şəkildə, müxtəlif prinsiplər əsasında tərcümə oluna bilər. Bu, tərcüməçidən yaradıcı ölçü hissi, həm orijinalda, həm də tərcümə dilinə böyük həssaslıq tələb edir. “Tərcümə prosesində mütərcimin mövqeyi sabit deyildir, müxtəlif realilərin tərcüməsində o həmişə vahid prinsipə əsaslanma bilməz...”²

Belə çətinliklərə baxmayaraq frazeoloji vahidlərin uğurlu tərcüməsi orijinalın milli koloritinin saxlanmasına xidmət etməklə yanaşı, həm də obrazlılığı dəqiq çatdırmağa imkan yaradır. Bu baxımdan frazeoloji birləşmələrin düzgün tərcüməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Şərq xalqlarında məhəbbət, hörmət, sədaqət bildirən “ölərəm sənin üçün”, “ağrın ürəyimə” və s. Yaxud inandırma forması olan “canına and içirəm”, “başına and içirəm” kimi spesifik ifadə formaları vardır. Bəs bunları necə çevirməli? Tərcümə etməli, yoxsa tərcümə edilən dildə mövcud olan digər ifadələrlə dəyişməli? Aydın məsələdir ki, burada vahid, bütün hallar üçün məcburi qanun və qayda ola bilməz.

Konkret misalə baxaq. Rus dilində belə bir məsəl var: “Qurddan qorxan meşəyə getməz”. Bu məsəl Qafqazda bir qədər başqa cür səslənir: “Qurddan qorxan qoyun saxlamaz”. Tərcümə zamanı bu məsəli digəri ilə əvəz etmək olarmı? Məncə, əvəz etmək olmaz və lazım deyil. Olmaz ona görə ki, əgər Rusiyada qurdla rastlaşmaq təhlükəsi meşə

¹ M. İbrahimov. “Tərcümə sənəti” kitabına müqəddimə. B., Elm, 1990, səh. 9.

¹ L. Səmədova. M.Y. Lermontovun “Zəmanəmizin qəhrəmanı” romanının Azərbaycan dilinə tərcüməsi tarixindən. “Tərcümə sənəti” toplusu, səh. 209.

² A. Səmədova. M.Y. Lermontovun “Zəmanəmizin qəhrəmanı” romanının Azərbaycan dilinə tərcüməsi tarixindən. Səh. 209

ilə bağlıdırsa, Qafqazda qurd hər şeydən əvvəl qoyun saxalayan üçün təhlükəlidir. Məsəl dəyişdirilsə, bu vacib yerli, milli kolorit itə bilər.

Mənə elə gəlir ki, bütün belə hallarda tərcüməçinin hissiyyatı, intuisiyası ön plana çıxır...”³

Zərbi-məsəllərin, atalar sözlərinin bəziləri sırf milli xüsusiyyət daşıyır, məxsus olduğu xalqın yaşadığı yerlə (çay, dağ, dəniz və s. adları ilə), tarixi şəxsiyyətlərin adı ilə, həmin xalqın əqidəsi ilə bağlı olur. Bəzi tərcüməçilər belə hallarda onların ekvivalentlərinin tapmağı tövsiyyə edirlər. Halbuki, əksər hallarda bu ekvivalentlərinin tapılması kobud səhvlərlə nəticələnir. Məsələn, “hər fit çalandan ovçu olmaz” ingilis atalar sözünü ekvivalent yolu ilə Azərbaycan dilinə “hər oxuyan Molla Pənah olmaz” kimi də tərcümə etmək olar. Ancaq belə düzgün olmaz. Çünki Molla Pənah əcnəbi oxucuya məlum deyil. Belə hallarda həmin atalar sözünün bizim dilə əslində olduğu kimi göstərilməsi məsləhət görülür.

Üzərində milli əlamət olmayan atalar sözlərinin, zərbi məsəlləri isə ekvivalent yolu ilə tərcümə etmək faydalıdır.

İngilis dilində “lələyi oxşar quşlar bir yerdə toplaşır” ifadəsinin əsəri dilinə “su axar çuxurunu tapar”, yaxud “taylı-tayını tapmasa, günü ah-vayla keçər” kimi tərcümə etmək olar. Çünki onlarda heç bir limitləndirici ünsür yoxdur”.¹

Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi ilə əlaqədar konkret təsnifat təklif edən mütəxəssislər də var.

- 1) xarici dilli obrazın tamamilə saxlanması:
- 2) Obrazlılığın bir qədər dəyişdirilməsi:
- 3) Obrazlılığın tamamilə dəyişdirilməsi:
- 4) Obrazlılığın çıxarılması.²

Frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı tərcümə edilən dildə həmin birləşmələrin işləndiyi kontekstə daha çox uyğun gələn qarşılığını tapmaq, frazeoloji birləşmənin ayrı-ayrı hissələrini dəyişdirmək, yaxud tərcümə edilən dildə işlənən müvafiq frazeoloji birləşmə ilə əvəz etmək praktikasını da tətbiq olunur.³

³ Ə. Şərif. “Bədii tərcümə nəzəriyyəsinin aktual problemləri”. Tərcümə sənəti. Bakı, Elm, 1970, səh. 46.

¹ Ənvər Rza. “Milli kolorit”. Ədəbiyyat və incəsənət, 13 may 1967.

² И. Рейкер. Теория перевода и переводческая практика. М. Международная отношения, 1974, стр. 145.

³ А. В. Федоров. Основа общей теории перевода. Стр. 192-202.

Deməli, frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi ilə bağlı konkret resept, konkret qayda yoxdur. Bütün hallarda kontekstdən çıxış edərək bu və ya digər birləşmənin uğurlu tərcüməsinə nail olmaq lazımdır.

Bütün bu deyilənlərdən sonra Azərbaycan poeziyası nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi zamanı frazeoloji birləşmələrin çevrilməsi praktikasını araşdıraraq.

Abdulla Şaiqin “Dağlar sultanı” şerinin aşağıdakı bəndinə baxaq:

Çomaq əldə dolaşır, dağı, daşı,
Qoyun, quzu, köpək, tütək yoldaşı,
Azacıqdır aşı, ağrımaz başı
Bu xoşbəxtə hər nə desən yaraşır.

Avril Pimen həmin bəndi aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

With his staff the shepherd strolls mountains, valleys.
A truss of firewood is all he carries
Except his flute: sheep are only his worries
And wisdom gleams in all his saws and sallies¹

Sətiri tərcüməsi:

Əlində çomağı dağları, dərələri dolaşır
Bir qucaq odundur onun daşdığı
Tütəyindən başqa qoyunlardır onun qayğısı
Onun atalar sözlərində, replikalarında müdriklik var.

Şair çobana həsr etdiyi bu şərdə onun qayğısızlığını ön plana çəkmək üçün “Azacıqdır aşı, ağrımaz başı” şəklində işlətmişdir. Şərdə zərbi-məsəlin və ya atalar sözünün belə cüzi dəyişikliklə verilməsi təbiidir. Lakin tərcüməçi, görünür, bu ifadənin qarşılığını tapa bilməyib, yaxud mənasını dərk etməyib və “onun atalar sözlərində, replikalarında müdriklik var” misrası işlətmişdir. “Azacıq aşım, ağrımaz başım” məsəlini ingilis dilinə hərfi tərcümə etmək mümkün deyil. Çünki bu məsəl sırf Azərbaycan danışq dilinə məxsus birləşmədir. Lakin həmin məsəl özündə konkret milli əlamət saxlamır. Ona görə də tərcüməçi məsəlin mənasını ingilis dilində verməli idi. Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi ilə əlaqədar bu da məqbul yoldur. Əslində şair bu misranı işlətməklə çobanın

¹ Azerbaijanian Poetry p. 273

müdrikliyindən yox, onun qayğısızlığından söhbət açmışdır. Ona görə də bizə elə gəlir ki, tərcüməçi “Azacıq aşı, ağrımaz başı” misrasını aşağıdakı kimi verə bilərdi:

He satisfies with the portion he is given.

Sətiri tərcüməsi:

O verilən payla razılaşır.

Abdulla Şaiqin “Nişanlı qız” şeirində də zərbi-məsəl işlədilmişdir:

Heyvan kimi sərvəttək satıldım,
Suçlu kimi zindana atıldım,
Ey taleyim, etmə gəl mənə naz.
Qan qusmağa neylərəm qızıl tas!

Bu parçanı Avril Pimən aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

Like a beast, for gain I have been traded
Like a felon, sentenced and disregarded
Oh fate, why should you mock at me, and scoff
Tending a gold spittoon when blood I cough?¹

Sətiri tərcüməsi:

Heyvan kimi qazanc mən satıldım
Cani kimi məhkum olundum, alçaldım.
Ah tale, istehza edib gülürsən?
Mən qan öskürdüyüm vaxt mənə qızıl tas verərək...

Göründüyü kimi, zərbi-məsəlin tərcüməsi düzgün verilmişdir. Bu məsəl “Günün ah-vayla keçəcəksə, var-dövlət nəyimə lazımdır”- mənasında işlənir. Bu baxımdan bu ifadə ingilis dilində aşağıdakı kimi verilsə daha da uğurlu olardı:

“I wouldn’t like to have any wealth, if I don’t make myself at home”.

Hərfi tərcüməsi:

Əgər mən özünü rahat hiss etmirəmsə, heç bir var-dövlət istəmərəm.

¹ Azerbaijanian Poetry p269

Ənvər Əlibəylinin “Məşəl” şerini ingilis dilinə Doryen Rotenberg çevirmişdir:

“Süleymana qalmayan dünya
Sənə də qalmayacaq”
Deyilən bir məsəl var.
Dolaşar dodaq-dodaq,
Bu düzdür...
Biz gedəcəyik ancaq
Dünya yenə də
İnsanlara qalacaq

İngiliscəsi:

“This world that didn’t become Suleiman’s
will never be yours” either
So says the proverb
Passed on from mouth to mouth...
It is true,
We will go,
But the world
And everything in it
Will be left for the people.¹

Sətiri tərcüməsi:

“Bu dünya ki, Süleymanın olmadı
sənin də olmayacaq”.
Belə deyir məsəl
Ağızdan-ağıza keçmiş
Bu düzdür,
Biz gedəcəyik
Ancaq dünya
Və onun içindəkilər
Xalqa qalacaq.

Göründüyü kimi, “Süleymana qalmayan dünya, sənə də qalmaz” zərb-məsəli demək olar ki, olduğu kimi saxlanmışdır. Bu məsəlin ekvivalentini

¹ Azerbaijanian Poetry p390

vermək düzgün olmazdı. Çünki burada milli əlamət var. (“Süleymana qalmayan dünya”). Tərcüməçinin bu milli əlaməti saxlamasını uğur hesab etmək olar.

Mikayıl Müşfiqin “Könlümün dedikləri” şeirinə aşağıdakı bəndinin tərcüməsini müqayisə edək:

Babam dedi: “Keçən günə gün çatmaz”
Mənim könlüm bu sözlərə heç yatmaz.
Mənim könlüm deyir ki: hələ bunlar nədir ki...

Olqa Moisiyenkonun tərcüməsi:

My sires define
“Past times were fine”
These words I hate,
My heart says: “Wait”.²

Sətiri tərcüməsi:

Mənim babalarım təyin edir
Keçmiş vaxtlar gözəl idi.
Bu sözlərə mən nifrət edirəm
Mənim ürəyim deyir: “Gözlə”!

“Keçən günə gün çatmaz” atalar sözünü tərcüməçi çevirmişdir. Lakin bu variant “Keçən günə gün çatmaz” atalar sözünün məna tutumunu tam əks etdirmir. Çünki bu atalar sözü “ötən günlər gözəl və yaxşı idi” – demək deyil, ötən günün qaytarılmasının qeyri-mümkünlüyünü nəzərə çatdırmaqdır. Lakin şerdən görünür ki, M. Müşfiq

Babam derdi: “Keçən günə gün çatmaz”,
Mənim könlüm bu sözlərə heç yatmaz,

deməklə babanın dili ilə məhz həmin fikri, yəni ötən dövrlərin daha yaxşı olması fikrini nəzərdə tutmuşdur. Ona görə də tərcüməçi həmin atalar sözünün bu kontekstdə verdiyi mənanı düzgün tərcümə etmişdir.

Zeynal Xəilin “Minitürlər” şeirində (tərcümə Tom Botinq) işlənmiş aşağıdakı zərbi-məsəlin tərcüməsinə baxaq:

² Azerbaijanian Poetry p282

Barını yediyi ağacı kəssən
Özün barlı ağac ola bilməzsən.

İngiliscəsi:

If you would fell a tree whose fruit you ate
To be a barren tree may be your fate.¹

Sətiri tərcüməsi:

Meyvəsini yediyini ağacı yıxsan
Sənin taleyin barsız ağac ola bilər.

Tom Botinq məsəlin mənasını olduğu kimi tərcümə etmiş, beləliklə, şairin fikrini çatdırma bilmişdir.

Tələt Əyyubovun “Söylə nədən bildin, söylə nə bildin?” şerini Doryen Rotenberq tərcümə etmişdir:

Astaca dedin ki, bilirəm yanır
Kiminin ürəyi, kiminin əli...
Gen dünya başıma tərsə dolanır
Sənin o sözünü mən eşidəli...
Mənim ürəyimin bu yanmasını
Söylə nədən bildin, söylə nə bildin?

İngiliscəsi:

Said softly: “I know,” and to me turning,
Some burn their hands, and others hearts are burning
When I heard you speaking about my desire,
Round and round all the world began to go
How did you know that my heart was on fire
Tell me lovely one, tell me, how did you know?¹

Sətiri tərcüməsi:

¹ Azerbaijanian Poetry p381

¹ Azerbaijanian Poetry p393

Yumşaqca dedin: “Bilirəm” və mənə dönərək
Kimin əlini yandırır, başqalarının ürəkləri yanır
Sənin mənim arzumdən danışdığını eşidəndə
Dünya başıma dolanmağa başladı
Sən hardan bildin ki, mənim ürəyim od üstədir,
Söylə, sevgilim, söylə sən necə bildin?

Bu bənddə şairin işlətdiyi “Gen dünya başıma tərsə fırlanır” məsəli də nisbətən uğurlu tərcümə olunmuşdur: “Dünya başıma olanmağa başladı”.

Azərbaycan dilində “dünyanın başıma tərsə dolanması” şəklində işlənən bu məsəlin məhz “tərsə dolanmaq” çaları tərcümədə saxlanmasa da, hər halda tərcüməçi aşıqın iztirabını “dünya başına dolanmağa başladı” ifadəsi ilə düzgün çatdırıb bilmişdir.

Azərbaycan şairləri obrazlılıq və emosional mənə çaları yaratmaq üçün frazeoloji birləşmələrin digər növlərindən də geniş istifadə edirlər. Bu mənada idiom və ibarələr daha çox işlənir.

İngilis dilinə tərcümə zamanı belə birləşmələrin ifadə etdiyi obrazlılıq və milli kolorit heç də həmişə qorunub saxlanılmır. Bu, şübhəsiz, yenə də Azərbaycan dilinin frazeologizmlərin özünəməxsusluğu, sırf milli xarakter daşması ilə bağlıdır. Ona görə də belə birləşmələrin tərcüməsi zamanı onların yaratdığı mənə çalarını vermək, daha doğrusu onların ifadə etdiyi mənəni saxlamaq vacibdir. Bu sahədə hərfi tərcümə qətiyyənlə məqbul sayıla bilməz.

Müasir Azərbaycan poeziyasından nümunələri ingilis dilinə çevirən mütərcimlər bu və ya digər şəkildə həmin prinsipi gözləməyə çalışmışlar.

Rəsul Rzanın “Dənizli dünya” şerindən (tərcüməçi Tom Botinq) aşağıdakı parçaya baxaq:

Ayaq saxladım bir an
Bağırdım səsim gəldikcə:
Nə qara-qışqırıq salmışan?
Əli qoynunda durmuş
Balıqçılardan xəbərin varmı?

İngiliscəsi:

I slowed down my pace and shouted aloud
What cause have you, sea, to moan?
Have you never seen fisherman frozen in woe? ¹

¹ Azerbaijanian Poetry p337

Sətri tərcüməsi:

Mən addımlarımı yavaşıtım
və bərkdən qışkırdım:
Dəniz, səbəb nədir, sən bağırırsan?
Sən heç vaxt qəmə qərq olmuş balıqçı görməmişənmi?

Göründüyü kimi şerin orijinalında bir neçə idiomatik ifadə işlənmişdir: “ayaq saxlamaq”, “qara-qışqırıq olmaq”, “əli qoynunda durmaq”. Tərcüməçi ayaq saxlamağı, “addımları yavaşıtmaq”, “qara-qışqırıq olmağı”, “bağırmaq”, “əli qoynunda durmağı”, “qəmə qərq olmuş” kimi çevirmişdir. Fikrimizcə, orijinalda işlədilmiş bu frazeologizmlərin mənasını olduğu kimi çatdıra bilmiş tərcüməçinin işini uğurlu saymaq olar.

S. Vurğun

Göylərə baş çəkir Göyüzən dağı
Axşam açıq olur ayın qabağı

misralarını ingiliscəyə çevirən Volter Mey “baş çəkmək” idiomunun işlətdiyi misraya poetik qarşılıq tapmışdır:

In the clouds Geyazan its summit hides,
And at eve, round-faced, the full moon rides.¹

Sətri tərcüməsi:

Buludlar arasında Göyüzən öz zirvəsini gizləyir,
Axşamlar isə dəyirmi sifətli, tam ay çapır.

İslam Səfərlinin “Nişanlı qız” şerində (tərcüməçi Qladus Evans) istifadə olunmuş idiomlar da uğurla tərcümə edilmişdir:

... Qaşlar çatma, göz badamı

¹ Walet May, p. 58

Köksü dənizdir, köpürür...
Hörükləri yer süpürür.
Bir də axı bu gün təkdir,
Nişanlısı gələcəkdir?

İngiliscəsi:

Slender crescent eyebrows, each an arc
Over almond eyes of umber dark
Moon-breasts tremulous as gentle seas
Gleaming braids that fall below her knees
Yes, today's the greatest in the year
The groom-to-be must come, her cavalier.²

Sətri tərcüməsi:

Şabalıdı badam gözlər üstündə
Uzun aypara qaşlar
Köksü dəniz kimi titrək
Parlaq hörükləri dizindən aşağı düşür.

Bəli, bu gün ilin ən böyük günüdür.
Onun kavaləri, nişanlısı gəlməlidir.

Bu parçada işlənmiş “çatma qaşlar” (uzun aypara qaşlar), “badamı göz” (şabalıdı badam göz), “hörükləri yer süpürmək” (hörükləri dizindən aşağı düşür) kimi idiom və ibarələrin mənası çatdırılmışdır.

Lakin bəzi hallarda tərcüməçilər belə birləşmələrin mənasını çatdırı bilmir, idiom və ibarələri hərfi tərcümə edirlər ki, bu da mənanın təhrif olunmasına gətirib çıxarır.

İbrahim Kəbirinin “Yaxşı adam” şeərində (tərcüməçi Tom Botting) idiomatik ifadə yanlış tərcümə olunmuşdur:

Yaman gündə, bərk ayaqda
Yaxşı adam çatır dada.

² Azerbaijanian Poetry p418

İngiliscəsi:

March on because your goal is near,
You soon shall meet that friend most dear.¹

Sətri tərcüməsi:

İrəli get ona görə ki, sənın məqsədin yaxındadır.
Sən tezliklə ən əziz olan həmin dostunla görüşəcəksən.

Orijinalda işlənmiş “dada çatmaq” idiomu, onun daşdığı mənə yükü tərcüməçinin diqqətini cəlb etmiş, beləliklə, fikir təhrif olunmuşdur. Fikrimizcə, həmin misra aşağıdakı kimi tərcümə olunsa daha düzgün olardı: “Good man helps to all for rainy days.”

Aşıq Ələsgərin “Müşgünaz” şeirinin aşağıdakı bəndində də ibarənin tərcüməsi təhrif olunmuşdur. Şair yazır:

Sübhün çağı mah camalın görəndə
Xəstə könlüm gəldi saza, Müşkünaz.

İngiliscəsi:

Early in the morning when I saw the moon's beauty
My sick heart came to the saz, Mushgunaz.¹

Sətri tərcüməsi:

Səhər tezdən mən ayın
Gözəlliyini görəndə
Mənim xəstə ürəyim saza gəldi Müşkünaz.

Bu bənddə işlənmiş “Mah camal” ibarəsi Müşkinazın gözəlliyinə işarədir. Şair Müşkünazın üzünü aya bənzətmişdir. Lakin tərcüməçi bu ibarənin mənasını anlamadığı üçün Müşkünazın gözəlliyini yox, ayın gözəlliyini göstərmişdir. Bu ifadəni ingiliscə “moonlike face” şəklində vermək daha düzgün olardı.

¹ Azerbaijanian Poetry. p. 399

¹ Edebiyat vol. I, number 2, 1976, p.164 (A journal of Middle Eastern Literature USA)

Ümumiyyətlə, apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan poeziyasında işlədilən ibarələr və bənzətmələr tərcümə zamanı müəyyən çətinliklər yaradır. Bu da tərcüməçilərin Azərbaycan poeziyasına məxsus milli koloritə, üslubi xüsusiyyətlərə bələd olmamasından irəli gəlir. Çünki hər bir dilin, hər bir xalqın başqa xalqlarda olmayan ənənəvi müqayisələri vardır. Ona görə də bu və ya digər şəri tərcümə edən mütərcimlər bu xüsusiyyəti nəzərə almalıdırlar. Yuxarıda verilən nümunə və müqayisələr sübut edir ki, frazeoloji vahidlərin tərcüməsi mütərcimləri bir sıra mühüm problemlər qarşısında qoyur. Bu problemlər Azərbaycan və ingilis dilindəki frazeologizmlərin bir-birindən ciddi fərqlənməsi ilə əlaqədardır. Ona görə də Azərbaycan və ingilis frazeoloji vahidləri qarşılıqlı surətdə öyrənilməli, müqayisəli şəkildə təhlil olunmalıdır. Belə tədqiqatlar gələcəkdə müvafiq olaraq Azərbaycanca-ingiliscə və ingiliscə-azərbaycanca frazeologiya lüğətləri yaratmağa da kömək edərdi. Bu da Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə çevirən tərcüməçilər üçün qiymətli vəsait olardı. Doğrudur, heç bir kamil lüğət kontekstdə işləmə biləcək frazeologizmlərin istifadə imkanlarını tam nəzərə ala bilməz. Lakin hər halda orijinalın dilinə, onun üslubiyyətinə tam bələd olmayan tərcüməçi üçün lüğətin əhəmiyyəti çox böyükdür.

Ona görə də azərbaycanca-ingiliscə və ingiliscə-azərbaycanca frazeologiya lüğətləri tərtib etmək vaxtı çatmışdır. Digər tərəfdən tərcümə işi, ümumiyyətlə ənənələr əsasında formalaşır və təkmilləşir. Azərbaycan dilindən ingilis dilinə şer tərcüməsi sahəsində müəyyən işlər görülsə də, hələ konkret ənənə formalaşdığından danışmaq tezdir. Təbiidir ki, belə ənənənin formalaşması frazeoloji birləşmələrin və daha uğurlu çevrilməsinə kömək edərdi.

Frazeologizmlərin tərcümədə saxlanması başlıca vəzifəsini görməkdə mütərcimə kömək edir: nəinki informasiyanın məntiqi predmetini, həm də onun obrazlılığını, emosional təsirini çatdırır. Ona görə də tərcüməçi orijinalda işlənmiş frazeoloji vahidin yaratdığı mənə çalarını, yığcamlığı tərcümə olunan dilin müvafiq frazeoloji vahidləri ilə əvəz etməlidir.

Qarşılığını tapmaq mümkün olmayan frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi zamanı mütərcim əlavə izahatla ya ifadənin özünü verməli, ya da əlaməti olmayan, ümumi səciyyəə daşıyan ifadə işlətməlidir.

İngilis dilində işlənən – "all are not hunters that blow horns" atalar sözünün azərbaycanca qarşılığını "hər oxuyan Molla Pənah olmaz"dır. Təbiidir ki, tərcüməçi bu variantı verə bilməz. Həmin atalar sözünün bir

qədər dəyişib Azərbaycan dilində ən yaxşı qarşılığını kalka yolu ilə belə vermək olar: “hər tufəng götürəndən ovçu olmaz”.¹

IV. Realyaların tərcüməsi

Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də müəyyən spesifik əşya, anlayış bildirən, lakin başqa xalqların dilində olmayan, beləliklə, tərcüməsi demək olar ki, qeyri-mümkün olan və tərcümə nəzəriyyəsində realiya adlanan sözlər vardır.

Realyaların saxlanması da bədii tərcümədə mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdəndir. “Realyaların tərcüməsi, hər şeydən əvvəl milli psixologiya, adət-ənənə, düşüncə və dünya duyum tərzində haqqında təsəvvür yaradarkən yazıçının fərdi üslubunun təcəssümünə xidmət edir. Belə sözlər termin xarakteri daşımır, orijinalın dilində işlənən spesifik ifadə kimi müəyyən məna çalarına malik olur, konkret informasiya daşıyır və obrazlılıq yaratmağa xidmət edir. Bu və ya digər sözün və yaxud ifadənin realiya xarakteri yalnız tərcümə prosesində meydana çıxır və ya tərcümə dilindən asılı olaraq realiyaların sayı artıb-azala bilər. Məsələn, Qərbi Avropa şəhərlərində hələ orta əsrlərdən qalma, həmçinin sonralar da tikilən nazik fəsadlı və sivri frontonlu evlər çoxdur. Fronton fransızca “pignon”, almanca “Giebe” (müvafiq olaraq bütün ev, “maison, a pignon” və “Giebel havs”) adlanır. Rus şəhərlərində belə memarlıq forması qəbul edilməmişdir və rus dilində bunu ifadə edən xüsusi söz yoxdur. Bununla

¹ Ə.İ. Rzayev. İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri. Bayronun “Şərqi poemaları”nın materialları əsasında. Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi üçün dissertasiyanın avtoreferatı. səh. 14.

belə orijinalda bir sadə “Giebel” və ya bir mürəkkəb (Giebel havs) söz olsa belə tərcümə zamanı mətni genişləndirmək, iki və ya daha çox sözdən ibarət ifadə işlətmək, zərurətindən qaçmaq olmur”¹

Xalqların arasında dünyagörüşü, dini, coğrafiya, dil fərqləri artdıqca realiya kəsb edən sözlərin miqdarı artır. Qafqazda yaşayan xalqlar üçün coğrafi adlar, müştərək dini əqidələrdən çıxış edən Yaxın Şərqlə xalqları üçün dini anlayışlar realiya deyil. Halbuki Avropa xalqları üçün bütün bu anlayışlar realiyadır, deməli, tərcümə prosesini çətinləşdirən amillərdir.

Azərbaycan şairlərinin əsərlərini ingilis dilinə çevirən tərcüməçilər tez-tez orijinalda işlənən realiyaların verilməsi problemi ilə qarşılaşmalı olurlar. Bir qayda olaraq realiyaların tərcüməsi zamanı onlar qəbul edilmiş ənənəvi formadan - transliterasiyadan istifadə edirlər. Daha doğrusu, Azərbaycan dilində geniş yayılmış realiyalar ingilis əlifbası ilə yazılır. Bu, tərcümədə orijinalın milli koloritinin qorunub saxlanması baxımından olduqca vacibdir.

Mikayıl Müşfiqin “Oxu, tar” şerinin ingiliscəyə tərcüməsində belə realiyaların saxlanması araşdırılır. Elə şerinin adının tərcüməsindən görünür ki, Olqa Moisiyenko şeri ingilis dilinə ruscadan çevirmişdir. Belə ki, “Oxu, tar” “Sing tara” kimi verilir. Halbuki “a” suffiksi rus dilinin elementidir. Tərcüməçi “tar” sözünü saxlamaqla əlavə izahat (şərq musiqi aləti) verməyi lazım bilmişdir.

Səsini dinləmiş şahların, xanların sarayı
Səninlə birlikdə işlənmiş əsirlər alayı,

misralarını O. Moisiyenko aşağıdakı kimi çevirmişdir:

Numbers of people all heard how you groaned,
Palaces heard you of Shahs and of Khans,¹

Sətri tərcüməsi:

Çox-çox xalqlar eşitdi sən necə inləyirsən
Şahların, xalqların sarayı dinləmişdi səni.

Göründüyü kimi, tərcüməçi realiya xarakteri daşıyan “şah” və “xan” sözlərini olduğu kimi saxlamış və həm “tar” anlayışı üçün müəyyən tarixi

¹ A.B. Федоров. Основы общей теории перевода. Стр. 176.

¹ Azerbaijan Poetry p. 280

kontekst yaratmış, həm də milli koloriti regional koloritdə ümumiləşdirmişdir.

Ey tarçı, çal oxu!
Könlümü al, oxu!
Vur sazı döşünə, ay aşiq!
Qalmamış nə əba, nə qəba, nə çarıq, -
bəndi isə aşağıdakı kimi verilmişdir:

Bard, take your saz, sing of freedom at last
Turbans and robs are now things of the past²

Beləliklə, tərcüməçi dörd misralıq şeri iki misra ilə çevirmişdir:

Müğənni sazını götür,
Nəhayət azadlıqdan oxu,
Köhnə paltarlar, çalmalar indi
Keçmişin nişanələridir.

O.Moisiyenko “saz” sözünü olduğu kim saxlasa da, nədənsə “aşiq” sözünü “müğənni” ilə əvəz etmişdir. “Əba”, “qəba”, “çarıq” sözlərini isə “köhnə paltarlar, çalmalar” kimi vermişdir. Fikrimizcə, “əba”, “qəba” regional xarakterli, ümumiyyətlə, bütün müsəlman dünyasında işlənən bu sözlərin “köhnə paltarlar” kimi verilməsinə, şerin ideya məzmununda böyük yük daşımayan “çarıq” sözünün buraxılmasına haqq qazandırmaq olar. Lakin “aşiq” sözü olduğu kimi saxlanılmalı idi, çünki ingilis oxucu üçün realiya xarakteri daşıyan bu söz mənaca tutumludur və şerin kontekstində Azərbaycan mədəniyyətinin rəmzi kimi çıxış edir.

Realiyaların işlənmə kontekstini, şerin ideya məzmununda onların rolunu nəzərə almamaq sonrakı misraların da tərcüməsində özünü göstərmişdir.

Tərcüməçi “Oxu, tar”da işlənmiş “qiblə” sözünü də saxlamış (Kiblah), amma “segah” sözünü “melodiya” kimi tərcümə etmişdir. Halbuki, tarın vacib atributu kimi çıxış edən, ona poetik-semantik fon yaradan “Segah” realiya kimi saxlanmalı idi. Digər tərəfdən “melodiya hönkürür” ifadəsi “Segah” barədə ingilis dilli oxucuda heç bir təsəvvür yaratmır.

M.Ə.Sabirin “Əkinçi” şerində də bir neçə realiya işlənmişdir.
Məsələn:

² Azerbaijan Poetry p.281

Lakin mənim insanlıq olub vəzi-mədarım
Bəyzadəyəm asayışədir cümlə-qərarım,
Meysiz-məzəsiz bitməz olur şamu-nəharım
İştə belədir haləti-bəyzadə, əkinçi!
Beyzadələrin rəsmi budur, adə, əkinçi!

Bu bəndi Doryen Rotenberq aşağıdakı kimi çevirmişdir:

Haven't I always declared that I want good relations?
All an aristocrat wants is leisure and relaxation
Idling, gambling, drinking and eating without cessation
Such is a gentleman's life by tradition, ploughman:
It was Allah appointed to us such an earthly mission, ploughman!¹

Sətri tərcüməsi:

Mən həmişə deməmişəm, mən yaxşı əlaqələr istəyirəm
Bütün aristokratların istədiyi boş vaxt
Boş vaxtda fasiləsiz əylənmədir,
Oynamaq, içki içmək və yemək
Adət üzrə centlemenin həyatı belədir, əkinçi
Allah belə təyin edib bu qaydanı əkinçi.

Əslində “bəyzadə” sözü tərcümədə olduğu kimi saxlanmalı idi. “Bəyzadə” azərbaycanlı oxucu üçün təkcə müəyyən silkə mənsubluq deyildir. Bu sözün özündə müəyyən bir hərki-hərkillik, özbaşınalıq gizlənmişdir ki, şerin ideya-məzmunu məhz bu mənə çaları ilə müəyyən olunur. Lakin tərcüməçi bu sözü birinci dəfə “aristokrat” (aristocrat) ikinci dəfə isə “centlemen” (gentleman) kimi tərcümə etməklə şerin milli koloritini zəiflətməmiş, eyni zamanda onun ideya məzmununa xələl gətirmişdir.

Sabir yaradıcılığından başqa dillərə edilən tərcümələrdə də çox vaxt bu prinsipin pozulması hallarına təsadüf olunur. Məsələn, “S. Vasilyevin Sabirdən tərcümələrində araq, siyənək (balıq), verst, braqa və s. kimi rus dilinin spesifik məişət realiyalarına rast gəlinir. Hər bir tərcümənin keyfiyyəti həm də tərcüməçinin orijinalın koloritinin saxlanmasına müvəffəq olmasından asılıdır. Əgər tərcüməçi orijinalda verilən məişət səhnəsini başqa xalqın məişətinə və coğrafiyasına uyğun

¹ Azerbaijan Poetry p.222

anlayışla əvəz edirsə, onda nə alınır? Aydın məsələdir ki, bu halda milli kolorit itir, öz yerini qeyri-müəyyən mücərrəd anlayışlara verir”.²

“Əkinçi”nin ingiliscəyə tərcüməsində “Bəyzadə” sözünün “aristokrat” və “centlmen” sözləri ilə əvəz olunması belə vəziyyət yaratmışdır.

Mirzə Əli Möcüzün “Canlı cənazə” şerinin tərcüməsinə baxaq:

Ey mahi ruzigar, ey ramazan, ey filan, filan,
Xəlqi gətirmə təngə, özün salma qeybetə!
Get hər yerə kefindi, vəli gəlmə Təbrizə,
Yoxdur davam məndə otuz gün kəsalətə
İftarı yox, obaşdanı yox binəvaların,
Təklifi-şaq həqq eləməz bibazaətə
İftar üçün kabab edilsək bir çərək əti,
Ey malidar, gəl bizə, bax bir qənaətə!

Şeri ingilis dilinə Doryen Rotenberq aşağıdakı kimi çevirmişdir:

Say to it: “O month of the Fast, o Ramadan, cruel Brave,
Don't torture us, wretched people don't come on like a tidal wave
Go wherever you like, but do not come to Touriz,
We have got to save our bodies, before we can save our souls.
O poor man has anyway nothing to eat from down to dusk
Allah should never allow poor men to face such a task
O you who have juicy shashlyk for supper every day
Rich people, come and observe how we save on every rusk¹

Sətri tərcüməsi:

Ona söylə: Ey orucluq, rəmədan, amansız hiyləgər
Bizə əzab vermə, bədbəxt xalq, qabaran dalğa kimi gəlmə
İstədiyin yerə get, təkcə Təbrizə gəlmə
Biz qəlbiçizdən əvvəl bədənimizi xilas etməliyik
Kasıbın səhərdən axşama yeməyə heç nəyi yoxdur
Allah kasıbsa rəva bilməz heç vaxt belə işlə qarşılaşsın

² Г. Султанова. Пoesия М.А. Сабира в русских переводах, стр. 107.

¹ Azerbaijan Poetry p. 248

Sən şam yeməyinə hər axşam sulu kabab yeyirsən,
Varlı, gəl, bax, gör necə bir suxarı üstə əsirik.

Tərcümədə “rəməzan” sözü saxlanılmışdır. Lakin bu parçada bizi ən çox maraqlandıran “kabab” sözünün tərcüməsidir. Tərcüməçi bu sözü “shashlyk” kimi vermişdir. Düzdür, bu sözün özü də türk mənşəli sözdür. Lakin hal-hazırda Azərbaycan dilindən daha çox rus dilində işlənir və müəyyən mənada milli koloritdən məhrum olmuşdur. Bu onu göstərir ki, tərcüməçi şeri rus dili vasitəsilə çevirmişdir. Çünki “şaşlıq” kababın ruscaya tərcüməsidir. Fikrimizcə “kabab” sözü tərcümədə olduğu kimi saxlanılmalı idi.

S. Vurğunun “Yadıma düşdü” şerinin V.Mey tərəfindən edilmiş tərcüməsindən aşağıdakı parçaya baxaq:

Göylərə baş çəkir Göyəzən dağı
Axşam açıq olur ayın qabağı
Bizim gəlinlərin bayram qabağı
Fəsəli yaymağı yadıma düşdü.

İngiliscəsi:

In the clouds Geyazan its summit hides,
And at eve, round-faced, the full moon rides
Eve the festive day I see our brides,
How they rolled the scones out I recall¹

Sətri tərcüməsi:

Göyəzən buludlarda öz zirvəsini gizləyir
Axşamlar deyirmi sifətli tam ay çarpır
Burada bayram günləri bizim gələnlər
Necə buğda kökəsi yayırlar,yadıma düşdü

Məlum olduğu kimi, “fəsəli” Azərbaycanda geniş yayılmış məişət realiyalarındandır və bu bənddə təsvir olunan bayram əhval-ruhiyyəsini konkretləşdirir. Ona görə də tərcüməçinin “fəsəli” sözünü saxlamayıb onun tərcüməsini verməsini (scones) qəbahət saymaq olmaz. Fikrimizcə, bundan ideya məzmununa da elə bir ciddi xələl dəymir. Çünki, “fəsəli” realisiyasının tərcüməsi şairin fikrini tərcümədə əks etdirir. Bununla belə “fəsəli” sözünü saxlayıb izahat vermək də mümkün idi.

İ. Səfərlinin “Nişanlı qız” şerində də realiya işlədilmişdir:

¹ Walter May p. 57

Tər-təmizdir, baca
Ana yuxa salır saca.
Tutmuş tamam ev-eşiyi
Zəfəranlı plov iyi.

Qladus Evans həmin bəndi belə tərcümə etmişdir:

In and out, the house is clean and neat,
Mother's baking scones on the greedle-sheet,
All the rooms are filled with fragrant spice-
Saffran-flavoured pilaff, lamb and rice²

Sətri tərcüməsi:

İçəri və çöl, ev təmiz və səliqəli
Ana tavada kökə bişirir
Bütün otağı bürüyüb xoş qoxusu
Zəfəranlı plovun, quzu ətini və düyünü

Orijinalda işlədilmiş “plov” sözü saxlanmışdır. Lakin “sac”, “tava” kimi, “yuxa” isə “kökə” kimi verilmişdir ki, bu da milli koloriti qorumamaq, orijinaldan uzaqlaşmaq deməkdir.

Qabilin “Yarpaqlar tökülür” şerinə baxaq:

-Şeş-qoşa!
-Pənc-cahar!
Nərd atır qocalar
Bir şəhər bağında
-Bu, dü-bir!
-Bu, sələr!

Şeri Qladus Evans tərcümə etmişdir:

“Six and six”
“Five and five”
Old men playing Nardi

² Azerbaijanian Poetry. p 418

In the city park,
In outumn time
“And here is one-one”
“And there is three-three!”¹

Sətri tərcüməsi:

“Altı vı altı!”
“Beş və beş!”
Qoca adamlar nərd oynayır
Şəhər parkında
Payız vaxtı
“Və buyur bir-bir!”
“Və buyur üç-üç!”

Məlum olduğu kimi, nərd oyunu və nərd sözü Şərqi məxsusdur və Qərbi dillərində bunu əvəz edən söz yoxdur. Ona görə də tərcüməçi haqlı olaraq “Nərd” sözünü saxlamış, şerin sonunda isə izahat vermişdir: “Qədim mənşəli Şərqi oyunu”.

Lakin tərcüməçi bu sözü orijinalda olduğu kimi “nərd” yox, “Nardi” şəklində vermişdir. Bu isə şerin bir-başına orijinaldan yox, rus dilindən tərcümə edilməsi ilə əlaqədardır. Çünki, “nərd” rus dilində «нард» kimi yazılır və görünür tərcüməçi də bunu əsas götürmüşdür.

Fikrimizcə, nərd oyununun vacib elementlərindən olan “şəş-qoşa”, “pənc-cahar”, “dü-bir”, “sə” kimi ifadələr də tərcümədə “altı-altı” “Şəş-qoşa”dakı koloriti özündə əks etdirə bilməz. Digər tərəfdən tərcüməçi bu ifadələrin bəzisini yanlış tərcümə etmişdir. Məsələn, “pənc-cahar”, “beş-dörd” olduğu halda “beş və beş” kimi, “dü-bir” (iki-bir) “bir-bir” kimi, sonrakı bənddəki “şəş-cahar” (altı-dörd) isə “üç və dörd” kimi verilmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, “Azərbaycan poeziyası antologiyası” kitabında verilən şerlərin çoxunda realiya bildirən sözlər olduğu kimi saxlanmış, kitabın sonunda belə sözlərin izahı verilmişdir. Belə ki, “axund” “aşiq”, “saz”, “bəy”, “div”, “kəbə”, “müfti”, “surə”, “şeytan” kimi 60-a yaxın sözün izahı göstərilmişdir.

Ümumiyyətlə, spesifik realiya bildirən sözlərin tərcüməsinin müqayisəli araşdırılması aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir.

¹ Azerbaijanian Poetry. p478

Realiyalar əsasən üç cür tərcümə edilə bilər. Birincisi, transliterasiya yolu ilə tərcümə. Bu zaman orijinalda işlənən realiya tərcümə edilən dilin hərfləri ilə verilir.

İkincisi, tərcümə edilən orijinaldakı realiyaya mənaca yaxın olan sözdən istifadə yolu ilə tərcümə. Bu zaman realiyanı izah edən, onun mənasını uyğun şəkildə çatdıran söz və ya ifadə verilir.

Realıyanın transliterasiya yolu ilə verilməsi orijinaldakı spesifik çaların saxlanması xidmət edir. Ona görə də bu tərcümə variantı daha geniş yayılmışdır. Azərbaycan poeziyasından ingiliscəyə edilən tərcümələrdə bu variantın tətbiq edilməsi ayrı-ayrı şairlərin əsərlərinin milli çalarını saxlamağa kömək etmişdir.

Azərbaycan dilindən ingiliscəyə tərcümələrdə bu prinsipdən geniş istifadə olunmasının əhəmiyyəti böyükdür. Əvvəla, bu yolla Azərbaycan dilində işlənən spesifik realiyalar ingilis dilində işlədilib daha geniş yayılmaq imkanı yaradır.

Digər tərəfdən realiyaların ingilis dilində verilməsində müəyyən ənənə formalaşır ki, bu da gələcək tərcüməçilərin işini asanlaşdırma bilər.

V. Tərcümədə yazıçının üslubunun qorunması (Səməd Vurğunun şeirlərinin müxtəlif tərcümə variantları əsasında)

Tərcüməyə başlamazdan əvvəl əsərin nəinki ideyasını, həm də onun emosional ruhunu dərinləndirib dərk etmək lazımdır ki, əsərin üslubunu müəyyənləşdirib onu tərcümədə saxlamaq mümkün olsun. Hər bir müəllif dünyagörüşündən və həyat təcrübəsindən irəli gələn ifadə üslubuna malik olur. Bu və ya digər şairin, yaxud yazıçının üslubu hər şeydən əvvəl əsərin dilində, onun melodiyasında və intonasiyasında, obrazlar sistemində və s. özünü göstərir. Bütün bunlar bir-birilə sıx əlaqədar olub yaradıcılığın harmonik ideya-bədii birliyinə xidmət edir.

“Üslub ümumi kompozisiyadan tutmuş ayrı-ayrı epitetlərə qədər əsərin bütün elementlərinin vəhdətidir”.¹ Digər tərəfdən “adama elə gəlir ki, üslub formaya aiddir, lakin üslubu dəyişmək məzmunu dəyişməkdir”.² Ona görə də bədii obrazın tərcümədə tarixi və milli çalarla yanaşı, yazıçının fərdi yaradıcılıq özünəməxsusluğu, fərdi üslubu mühüm rol oynayır. Bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət vermək bir də ona görə vacibdir ki, fərdi

¹ Л.И. Тимофеев. Основы теории литературы. М., 1966, стр. 394

² Е. Эткинд. Разговор о стихах. М., стр. 201.

üsluba, yazıçının özünəməxsus yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə biganəlik göstərmək milli koloritin qorunmasını çətinləşdirir.

Yazıçı üslubunun saxlanmasını araşdırmaq məqsədilə S. Vurğunun “Azərbaycan” və “London qarısı” şeirlərinin müxtəlif tərcümə variantlarını müqayisə edək.

“Azərbaycan” şeirini ingilis dilinə 1974-ci ildə Marşall, sonralar Ənvər Rza,³ 70-ci illərin ortalarında Qladus Evans⁴, daha 10 il sonra isə Volter Mey⁵ tərcümə etmişdir.

Təbii olaraq bu tərcümələr bir-birindən fərqlənir. Bu da onu göstərir ki, tərcüməçilərin hər biri bu işə fərdi yaradıcılıq kimi yanaşmış, hər biri şeri öz bacarığı, yaradıcılıq imkanları müqabilində çevirmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, poeziya tərcüməsi zamanı obrazlı deyimlər, yığcam məna çaları ilə yanaşı ritm, qafiyə quruluşu və s. prinsiplərin də saxlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şerin ritmik quruluşunu tərcümədə mümkün qədər dəqiq çatdırmaq zəruridir (əks halda tərcümə “yalançı tərcümə” olacaq, buna ingilisdilli şairlər “imitation” deyirlər). “Ritmik quruluş (bu isə özünü “zahiri”, leksik-semantik səviyyədə göstərir), necə deyərlər, poetik mənanın “skletini” yaradır ki, bunu da şerin “qanı və təri” adlandırmaq olar.¹

Bütövlükdə S.Vurğunun poeziyası öz ritmikliyi ilə seçilir. Bu cəhətdən “Azərbaycan” şeri daha ritmik, daha melodikdir. Şerin ilk bəndinin tərcümələrinə baxaq:

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum-yuvam məskənim sən,
Anam doğma Vətənim sən,
Ayrılarımı könül candan
Azərbaycan, Azərbaycan!

Marşallın tərcüməsi:

Steal the soul from its breast, never let it be said
You are my very own breath, my water and bread,
See before me your cities and countryside spread
And forever your son take this poet and man
Azerbaijan, Azerbaijan!

³ Ənvər Rzanın tərcüməsi Azərbaycan məktəbləri üçün ingilis dili dərslərinə daxil edilmişdir.

⁴ Azerbaijanian Poetry. p. 286.

⁵ Walter May. “Heart a flame” p. 5

¹ Тетради переводчика. Выпуск 19. М., Высшая школа, 1982, стр. 23.

Ənvər Rzanın tərcüməsi:

Who knows not you are mine,
You are my nest, my shrine
My native land ever shine
You are my heart, I am your son
Azerbaijan, Azerbaijan!

Qladus Evansın tərcüməsi:

Men know that you are mine by birth,
My nest, my refuge, and my heart
My mother native land, dear earth!
Sever soul and body? Death but can.
Azerbaijan, my Azerbaijan!
Volter Meyin tərcüməsi:

All people know that you are my land,
My life, my nest, my country grand,
My dearest mother, my native strand
Can one split body and soul in a man?
Azerbaijan, Azerbaijan!

Tərcüməçilərin hamısı orijinaldakı qafiyə prinsipini (AAABB) qoruyub saxlamışdır. Lakin S. Vurğunun fərdi yaradıcılıq üslubundan gələn bir cəhət – axıcılıq, ritmiklik, melodiklik heç də bütün tərcümə variantlarında gölənməmişdir. Bütün tərcümələrlə müqayisədə Volter Meyin və Ənvər Rzanın tərcüməsi orijinalda olduğu kimi daha ritmik, daha melodik səslənir, hər iki tərcüməçi ritmik quruluş baxımından şerin milli koloritini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu sözləri Qladus Evansın tərcüməsi barədə söyləmək olmaz.

Marşallın tərcüməsində isə orijinaldakı ritmik quruluş pozulmuşdur. Tərcüməçi fikri çatdırmaq üçün uzun-uzadı ifadələr işlətməli olmuşdur ki, bu da tərcümənin orijinaldan uzaqlaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Leksik-sintaktik quruluş baxımından da Volter Meyin tərcüməsi daha uğurludur.

Şerin

Bir tərəfin bəhri-Xəzər,
Yaşılbaş sonalar gəzər,
Xəyalım dolanar gəzər,
Gah Muğanı, gah Eldarı,
Mənzil uzaq, ömür yarı, -
bəndini Qladus Evans aşağıdakı kimi çevirmişdir:

Khazar the sea you border on
Where floats the legendary swan
My day dreams sweep me swiftly on
To Mugan Jowland, on to Miell
A long life road-half-done, I feel¹

Sətri tərcüməsi:

Bir sərhəddin Xəzər dənizi
Haradakı əfsanəvi sona üzür
Mənim xəyallarım şirinliklə məni qoynuna alır
Aşağıdan Muğandan, yuxarı Milə
Uzun həyat yolunun yarısıdır, mən hiss edirəm

Həmin bəndi Volter Mey isə belə çevirmişdir:

Upon one side-the Caspian Sea,
Green-headed waves, like ducks,
float free,
My thoughts fly on ahead of me
To eldorado-Mugan they run
Home far away, and life half-done¹

Sətri tərcüməsi

Bir tərəfdə Xəzər dənizi
Yaşılbaşlı dalğalar ördəklər kimi azad üzürlər.
Mənim xəyallarım məndən öndə gedərək
Eldaradonu, Muğanı gəzir
Ev uzaqdadır, həyat isə yarımçıq.

¹ Azerbaijanian Poetry. p.286

¹ Walter May. p. 4

Q. Evansın tərcüməsi ilə müqayisədə V. Meyin tərcüməsi orijinala daha yaxındır. V. Mey S. Vurğunun işlətdiyi metaforanı (yaşılbaş sonalar) tərcümə edərkən mənə təhrifindən qaça bilməmişdir. Tərcüməçi həmin misranın “Yaşılbaş dalğalar ördəklər kimi sərbəst üzürlər” verməklə Xəzərdə üzən su quşlarını dalğalarla əvəz etmişdir.

Q. Evans isə həmin metoforanı “əfsanəvi sonalar” şəklində vermişdir.

Şərin başqa bir bəndini müqayisə edək:

Bir dön bizim Bakıya bax,
Sahilləri çıraq-çıraq
Buruqları hayqıraraq
Nərə salır boz çöllərə
İşıqlanır hər dağ, dərə.

Volter Meyin tərcüməsi:

Upon Baku we turn out glance
The water-front chain of lights a –dance
The derricks and borings rattle, perchance
On grey-soiled fields the tractors roar
The mountain shines, the gorge, the shore¹

Sətiri tərcüməsi:

Bakıya biz nəzər salırıq
Limanın işıq zənciri rəqs edir
Buruqlar səs salır
Boz torpaqlı çöllərə traktorlar nərə salır
Onlar dağdır bataqlıq çölləri
Dağları və dərələri işıqlandırmaq üçün.

Dərhal qeyd edək ki, heç bir tərcüməçi şərin mətninin dəqiq, sözbəsöz tərcüməsinə nail ola bilməmişdir. Bu heç mümkün də deyil. Çünki orijinalda işlədilən Azərbaycan dilinə məxsus səs əlaqələrini, söz sırasını ingilis dilində olduğu kimi saxlamaq qeyri-mümkündür. Yəni nəinki S. Vurğunun şərlərini, ümumiyyətlə, Azərbaycan poeziyasını ingilis dilinə çevirərkən orijinalın fonetik quruluşu demək olar ki, tərcüməolunmazdır. Bu hər iki

¹ Walter May “Heart a flame” p 4.

dilin fonetik quruluşundakı fərqlərdən başqa, Azərbaycan poeziyasında işlənən alliterasiyalar sisteminin, daxili qafiyə quruluşunun və s. saxlamağın qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədardır.

Yuxarıda verilən bəndin, demək olar ki, bütün tərcümə variantlarından görünür ki, tərcüməçilərin hamısı S. Vurğunun yaratdığı mənzərəni, onun məzmununu çatdırmağa müvəffəq olmuşlar. Lakin şairin bənzətmələri və müqayisələri müxtəlif cür çevrilmişdir. Məsələn, “Sahilləri çıraq-çıraq” misrasını Marşall “A million suns will astonish his nights”, Ənvər Rza “Candles are they, the beach and sea”, Volter Mey “The waterfront chain of lights-a dance” kimi tərcümə etmişdir. Belə fərqlərinə baxmayaraq, bütün variantlarda tərcüməçilər şairin yaratdığı mənzərəni verə bilmişlər.

Ümumiyyətlə, S. Vurğunun yaradıcılığına müraciət edən bütün tərcüməçilər, o cümlədən onun şerlərini rus dilinə çevirən Adalina Adalis də şerlərdəki ritmik xüsusiyyətləri saxlamaq çətinliyi ilə üzləşmişdir: “Türk şer quruluşu formaca rus şerindən çox fərqlənir. Lakin mən ritmik bənzətmədən istifadə edib şerləri ənənəvi formadan sərbəst formaya çevirərək ritmik yaxınlığa nail olurdum”.¹

S. Vurğunun özü “Azərbaycan” şerinin ruscaya A. Adalis tərəfindən tərcüməsini yüksək qiymətləndirirdi: “Mən demirəm ki, o, mənə dəqiq tərcümə edir, lakin o həmişə mənim işlətdiyim materialdan, mənim ilhamımdan qidalanır. Mən istəyirəm ki, şerim rus dilinə tərcümədə orijinaldakı kimi güclü olsun.

“Azərbaycan”ın tərcüməsini götürək. Mənim bu şerim populyardır. Bunun sirri nədir? Adalisin tərcüməsində sözün hərfi mənasında dəqiqlik yoxdur, lakin orada mənim vətənpərvərlik ruhum var, Azərbaycana məhəbbətimin alovu var...”²

Şübhəsiz, tərcümə zamanı orijinalı tam dəqiqliyi ilə əks etdirmək mümkün olmur. E. Etkind bu məsələdən söhbət açaraq yazırdı ki, “mütləq tərcümə” yalnız müstəsna hallarda mümkün olur. Bir qayda olaraq, itkisiz, dəyişiksiz şer tərcüməsi mümkün deyil... Şer tərcüməsi üçün ən başlıcası odur ki, o, dəqiq bilsin: hər bir konkret halda məhz hansı itkilərə yol vermək olar”.³

¹ С. Кабанович. «Голос поэтов Востока в творчестве Аделина Адалис Мастерство перевода. Сборник. М., Советский писатель. 1977, стр. 413.

² С. Вургун. «Речь на заседание правления Союза писателей, 2 октября 1943 г». Литературная газета, 2 июля 1971 г.

³ Е. Эткинд. Плезия и перевод. М., - Л. 1963. стр. 68.

Əlimizdə S. Vurğunun “London qarısı” şeirinə də ingilis dilinə iki tərcümə variantı vardır. Bu variantları müqayisə etməklə şairin üslubunun və onun yaradıcılıq özünəməxsusluğunun qorunmasını araşdıraq.

Bəzən Parisə də, Vaşinqtona da,
Getdi kefə, getdi o pul zoruna
Dövlət qalmayacaq bir gün ona da
Tökməyəcəkdir ki, pulu goruna.

Tom Bottingin tərcüməsi:

To New York and Paris she flew for a start,
Where she sipped every luxury riches could give her,
But hated the thoughts that with money she'd part
To the Land Hereafter she'd fain take it with her!⁴

Sətri tərcüməsi:

Nyu – Yorka və Parisə uçdu,
Var-dövlətin ona verdiyi hər nemətdən daddı
Lakin o bu fikrə nifrət edirdi ki, o puldan ayrılacaq
Sən mənzilə də o onu özü ilə aparmaq istərdi.

Volter Meyin tərcüməsi:

Sometimes to Paris, to Washington at times
She travelled round, and lived both high and gay
Well, money's no use, when the final hour chimes,
And you cannot take it with you, as they say¹

Sətri tərcüməsi:

Bəzən Parisə, bəzən Vaşinqtona
Səyahət eylədi, çən və yüksək səviyyədə yaşadı
Pul faydasızdır nə vaxt ki, son an zəng çalınır.

⁴ Azerbaijanian Poetry. p. 292

¹ Walter May p 45.

Dedikləri kimi sən onu özündə apara bilməzsən.

Əvvəla, qeyd edək ki, orijinalda Paris və Vaşinqton şəhərlərinin adı çəkildiyi halda T. Botting Paris və Nyu-York sözləri işlətmişdir. Bu fərq əslində elə prinsipial əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki, S. Vurğun Paris, Vaşinqton yazmaqla konkret bu şəhərləri yox, ümumiyyətlə qarının çox gəzdiyinə işarə etmişdir.

Bununla belə hər iki tərcüməçi orijinaldakı təhkiyəni qoruyub saxlamış, şairin fikrini çatdırmışdır. Lakin hər iki variantda S. Vurğunun özünəməxsusluğu, onun ifadə tərzini saxlanmamışdır. “Dövlət qalmayacaq bir gün ona da” misrası ilə S. Vurğun var-dövlətin müvəqqətiliyindən, gəldi-gedər olmasından söhbət açmışdır. Bu fikri sonrakı misra (tökməyəcəkdir ki, pulu goruna) tamamlayır. Yəni var-dövlət müvəqqətidir, onu özünə o dünyaya aparmırsan!

Bu müqayisə də Azərbaycan danışıq dilindən gəlir və S. Vurğunun yaradıcılıq fəlsəfəsinə tamamilə uyğundur. Lakin tərcüməçilər şairin bu özünəməxsusluğunu saxlaya bilməmişlər.

Şerin başqa bir bəndinin tərcüməsinə baxaq:

Elə ki, əllini aşırdı yaşı
Artıq çəkilmədi heç yerdə adı...
Laxladı dişləri, ağardı başı,
Onun qapısını açan olmadı.

T. Bottingin tərcüməsi:

This the year fed away, and so did her youth.
At fifty she wasn't so spright any more...
The looking glass told her the terrible truth.
She thought that was why no one knocked at her door...¹

Sətiri tərcüməsi:

Beləliklə, illər keçdi, gəncliyi ötdü,
Əlli yaşında o daha şən deyildi
Güzgü ona dəhşətli həqiqəti söylədi

¹ Azerbaijanian Poetry. p. 292

O fikirləşdi ki, buna görədir ki,
Heç kəs onun qapısını döyməyir.

Volter Meyin tərcüməsi:

But as soon as she passed the fifty mark,
Nobody then remembered her any more
He teeth decayed, her hair went grey, once dark.
And no one came a-knocking on her door.²

Sətiri tərcüməsi:

Ancaq tezliklə o əllini
Heç kəs onu daha xatırlamadı
Dişləri töküldü, saçları ağardı
Və heç kəs onun qapısını döymədi.

Orijinalın özünəməxsus xüsusiyyətlərinə münasibətdə fərq göz qabağındadır. T. Bottinqin tərcüməsində S. Vurğunun üslubu, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Bu tərcümədə müqayisələrin konkretliyi itmiş, obrazlar daha ümumi, daha mücərrəd xarakter almışdır.

“Laxladı dişləri, ağardı başı”, - kimi konkret informativ müqayisə “Güzgü ona dəhşəti söylədi” kimi verilmişdir.

Bu cəhətdən Volter Mey orijinala daha sədaqətlidir. Orijinaldakı bütün müqayisələr və konkret informasiya tərcümədə olduğu kimi saxlanmışdır.

Bütün bu müqayisələr göstərir ki, orijinalın formaca dəqiq çatdırılması heç də həmişə mümkün olmur (baxmayaraq ki, tərcüməçilərin hamısı şerin qafiyə quruluşunu, bəziləri isə ritmik quruluşunu, bəziləri isə ritmik quruluşu saxlamağa müvəffəq olmuşlar). Çünki orijinalın dil imkanları fərqlidir.

Ümumiyyətlə, yazıçının fərdi üslubunun saxlanması məsələlərini tədqiq edərkən, xüsusən də bunu eyni əsərin bir neçə tərcümə variantı üzərində apararkən bəzi qanunauyğunluqların meydana çıxdığı müşahidə olunur.

² Walter May p 45

Birincisi, ümumi qanunauyğunluq, yəni şərdə sözbəsöz dəqiq tərcümənin qeyri-mümkünlüyüdür. Tərcüməçi orijinala formal cəhətdən uyğun gələn elementi yox, kontekstə müvafiq elementi seçməli olur.

İkincisi, konkret qanunauyğunluqdur, yəni müvafiq termin, metafora və söz birləşmələrinin eynilə saxlanmasıdır. Lakin bu qanunauyğunluqların olması heç də demək deyil ki, haqqında danışdığımız cəhətlərin (yazıçının fərdi yaradıcılıq üslubu) saxlanması üçün müəyyən standart prinsiplər işlətmək olar. Əksinə, apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, bu və ya digər əsərin tərcüməsində məsələnin standart həlli yolu yoxdur, hər bir halda tərcüməçi yazıçının fərdi yaradıcılıq üslubundan irəli gələn prinsipləri rəhbər tutmalı, kontekstdən çıxış edərəkən yaradılan obrazın əksini yaratmalıdır. Bu cəhətlər şəhər tərcüməsində milli koloritin qorunmasında mühüm rol oynayır.

VI. Müasir poeziyamızın ingilis dilində tərcüməsində yol verilən məna təhrifləri

Bədii tərcümənin müqayisəli təhlili zamanı orijinaldakı milli özünəməxsusluğun saxlanması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Orijinalın milli özünəməxsusluğu poetik forma, milli kolorit, realiyalar və s. kimi elementlərlə yanaşı, özünü həm də əks olunan məna çalarında göstərir.

Hər bir xalqın ədəbiyyatında o xalqa məxsus bənzətmələr, müqayisələr, mübaligələr və s. kimi bədii vasitələrdən istifadə olunur. Lakin bir xalqın dilində geniş işlənən bənzətmənin başqa xalqın dilinə olduğu kimi (hərfi) tərcüməsi çox vaxt anlaşılmazlıq yaradır.

Müasir Azərbaycan şairlərinin əsərlərində belə bədii vasitələrdən geniş istifadə edilir. Xüsusən xalq danışığı dilindən bəhrələnən şairlərin işlətdiyi ifadələr şərdə milli kolorit yaratmaqla yanaşı, obrazın dəqiq təsvirinə xidmət edir, onun xarakterini açır. Belə bədii vasitələrin tərcümədə saxlanması çox vaxt mənanın təhrif edilməsinə gətirib çıxarır. Məna təhrifi isə milli koloritin, milli özünəməxsusluğun aradan çıxması deməkdir.

Mirzə Əli Möcüzün “Canlı cənazə” şerini ingilis dilinə çevirən Daryon Rotenberq orijinalda verilmiş mənani təhrif etmişdir. Şair yazır:

Mən tapdalaram uşaqları
Arvad dönər itə
Arvad mənə yaman, mən ona
Silləvu-təpik.

İngiliscəsi:

I begin to thrash the children and Khanum acts like a mad dog,
Khanum starts scolding me; her, too,
I kick and flog¹

Sətri tərcüməsi:

Mən uşaqları döyməyə başlayanda
Xanım dəli it kimi hərəkət edir.
Xanım mənimlə dalaşmağa başlayır.
Onu da təpikləyib qamçılıyırım.

Əslində tərcüməçi orijinalda ifadə olunan məzmunu olduğu kimi saxlamağa çalışmışdır. Lakin “arvad” sözünü “xanım”la əvəz etməsi mənani təhrif edir. Məlum olduğu kimi Azərbaycan dilində “xanım” sözü müsbət mənada işlənir. M.Ə. Möcüzün “arvad itə dönür” ifadəsindəki “itə dönmək” idiomunu tərcüməçi “it kimi hərəkət edir” şəklində vermiş, demək olar ki, fikri çatdırı bilmişdir. Lakin əgər söhbət “arvadın itə dönməyindən” gedirsə, bu misrada müsbət mənə axtarmaq əbəsdir. Şairin kobud müqayisəsi bunu göstərir. Ona görə də tərcüməçi burada “xanım” sözünü işlətməklə təzadlı fikir yaratmışdır. Belə ki, orijinaldakı “itə dönmək” ifadəsi “xanım” sözü ilə heç cür uyuşmur. Ona görə tərcüməçi “xanım” yox, “arvad”, “həyat yoldaşı” kimi sözlərdən istifadə etməli idi.

“Bakı fəhlələrinə” şerində dövlətli fəhlələri lağa qoyur, müəllif isə onları hər cür hüquqdan məhrum edən bu zülmkarları satira atəşinə tutur. Sabirin dilində dövlətlinin istehzası, rişxəndi qabarıq surətdə nəzərə çarpır və müəllif bu istehzanı həm də öz mövqeyindən yeni istehza obyektinə çevirir. Şerin gücü də məhz bundadır. Tərcümədə isə biz, əksinə, dövlətlinin

¹ Azerbaijanian poetry. p. 248

istehzasının deyil, şikayətinin şahidi oluruq ki, bu da bütövlükdə şerin məzmununu dəyişir.

“Əkinçi” şerində mülkədar əkinçidən nəyin bahasına olursa-olsun borcunu kobud şəkildə tələb etdiyi halda, tərcümədə hər misranın sonunda işlənən “bədbəxt” sözündən belə çıxır ki, bir tərəfdən dövlətli əkinçinin halına yanır, bir tərəfdən də borcunu istəyir.

Söz açma mənə çox çalışıb, az yeməyindən
Canın bə cəhənnəm ki, ölürsən deməyindən,
Mən gözləmənəm buğda çıxar ver bəbəyindən,
Çəltik də gətir, arpa da, buğda da, əkinçi
Yoxsa soyaram lap dərini, adə, əkinçi.

İngiliscəsi:

Don't try to explain that from hunger you're dying, wretch!
You'll never persuade me, so no use trying, wretch!
Pay what you are due-don't tell me you can't lying, wretch!
Bring me barley and wheat, and rice, ploughman!
Or I'll take off your skin a trice, ploughman!¹

Sətiri tərcüməsi:

İzah etməyə çalışma ki, sən acından ölürsən, bədbəxt
Sən mənə inandıra bilməzsən, çalışmağın faydası yoxdur, bədbəxt
Borcunu ödə, demə ki, bacarmıram – yalançı bədbəxt
Arpa da gətir, buğda da, düyü də, əkinçi
Yoxsa dərini bir anda soyaram, əkinçi.

Ümumiyyətlə, Sabirin özünəməxsus yaradıcılıq üslubu tərcüməçilər üçün həmişə çətinlik yaratmışdır. Bu və ya digər ifadənin, hətta adi bir sözün belə yerində işlədilməməsi Sabir ideyalarının təhrifinə gətirib çıxarır.

Elə buna görədir ki, “Sabirin şerləri rus dilinə də haqqında danışdığımız mənə təhrifləri ilə tərcümə olunmuşdur”.²

Aşıq Ələsgərin “Düşərsən” qoşmasının tərcüməsinə baxaq:

¹ Azerbaijan poetry. p. 221

² Г. Султанова. Пoesия М. А. Сабира в русских переводах. Стр. 17.

Bizə satmagine işvə-nazını
Zimistana döndərərəm yazını
Soyaram libasın, allam sazını
Yal-quyruğu yoluq yola düşərsən.

Yuçin Felçenhorun tərcüməsi:

Do not be proud and do not raise your nose,
You do not know which way the wind now blows,
For I may strip you of your gaudy clothes,
With tail plucked short, in trouble you will get.¹

Sətri tərcüməsi:

Məğrur olma, burnunu dik tutma
Sən bilmirsən ki, külək indi hansı tərəfə əsir
Mən sənə bəzəkli paltarını soyunduraram
Qısa kəsilməmiş quyruqla narahat olarsan.

Bu bəndin tərcüməsinin müqayisə edilməsi göstərir ki, Y. Felçenhor Azərbaycan danışıq dilinə, xüsusən aşıq poeziyasına yaxşı bələd deyil. Əgər bələd olsaydı aşıq poeziyasında geniş yayılmış “Zimistana göndərərəm yazını” (baharını qışa döndərərəm”) ifadəsinin “sən bilmirsən ki, külək indi hansı tərəfdən əsir” kimi verməzdi.

Digər tərəfdən “Soyaram libasını, allam sazını” ifadəsinin də aşıq poeziyasından gəldiyini unutmamalıyıq. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda ötən əsrlərdə aşıqların deyişmə məclisləri olmuş, bu deyişmədə bağlayan (qalib gələn) aşıq rəqibinin sazını almaq hüququ qazanırdı. Aşıq Ələsgər də məhz bunu nəzərdə tutur, rəqibinə qabaqcadan hərbə-zorba gəlir, onu “yolub buraxmaqla” hədələyirdi. Lakin tərcüməçi aşıq poeziyasında geniş yayılmış bu milli özünəməxsusluqdan xəbərsiz olduğu üçün mənəni təhrif etmişdir: “Mən sənə bəzəkli paltarını soyunduraram”. “Saz” sözünün atılması da yuxarıdakı misranın milliliyini, demək olar ki, yox etmişdir.

Aşıq Ələsgərin “Gərəkdir” qoşması da belə təhriflərlə çevrilmişdir:

Danışdığın sözün qiymətin bilə
Kəlməsindən ləlu-gövhər süzülə
Məcəzi danışa, məcəzi gülə
Tamam sözü müəmmalı gərəkdir.

¹ Azerbaijanian Poetry p. 627

Y. Felcenhor həmin bəndi aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

And know the price of every word you say,
In metaphors you should your thoughts convey.
Before you speak, you every word should weight
The gift to doze and puzzle you must have¹

Sətri tərcüməsi:

Dediyin sözün qiymətini bil
Fikirlərini metoforolarla verməlisən
Danışmazdan əvvəl sən hər sözü gərək çəkəsən
Təəccübedici, heyrətedici qabiliyyətin gərək olsun.

Aşiq poeziyasında “ləlu-gövhər süzülmək” ifadəsi də geniş işlənir. “Şirin danışmaq” mənasını bildirir. Tərcüməçi orijinalın milli xüsusiyyətləri ilə bağlı belə dil vahidlərinə əhəmiyyət verməmiş, nəticədə şerdəki mənanı təhrif etmişdir.

“Danışmazdan əvvəl sən hər sözü gərək çəkəsən”, kimi mənasız misra da hərfi tərcümə məhsuludur.

Ələsgər haqq sözün isbatın verə,
Əməlin mələklər yazı dastana, -
misralarında da fikir təhrif olunmuşdur. Şair demək istəyir ki,
Ələsgər haqq sözü, düz sözü isbat edir. Lakin tərcümədə həmin misra aşağıdakı kimi səslənir:

So Alaskar, give alms unto the poor,
That angels would a place for you ensure²

Sətri tərcüməsi:

Onda Ələsgər, kasıblara sədəqə ver,
Şübhəsiz, mələklər sənə yer verər.

¹ Azerbaijanian Poetry p. 627

² Azerbaijanian Poetry p 627

Aşıq Ələsgərin “Müşkünaz” qoşmasının aşağıdakı bəndinə baxaq:

Sübhün çağı mah camalın görəndə
Xəstə könlüm gəldi saza Müşkünaz
Sonatək silkinib gərdan çəkəndə
Bənzəyirsən quya, qaza Müşkünaz.

Bu bənd ingilis dilində aşağıdakı kimi səslənir:

Early in the morning, when I see the moon's beauty
My sick heart comes to the saz, Musgunaz!
When you quiver just so and crane your neck
You resemble a swan, a goose, Mushgunaz!¹

Sətiri tərcüməsi:

Səhər tezdən mən ayın gözəlliyini görəndə
Mənim xəstə ürəyim saza gəldi Müşkünaz
Silkinib boynunu çəkəndə
Bənzəyirsən quya, qaza Müşkünaz.

Bu bəndin tərcüməsində orijialdakı məna təhrif olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, Aşıq Ələsgər “mah camal” sözünü “ay üzlü” mənasında işlətməmişdir. Tərcüməçi isə “ay” sözünə aludə olub Müşkünazın yox, “ayın gözəlliyindən” söhbət açır.

Şərin digər misrasında – “Xəstə könlüm gəldi saza Müşkünaz” misrasında könlün saza gəlməsindən, yəni cuşə gəlməsindən söhbət getdiyi halda tərcüməçi “saz” sözünü hərfi tərcümə etmiş (çalğı aləti saz) və nəticədə məna təhrif olunmuşdur.

Bu nümunə həm də onu sübut edir ki, Azərbaycan dilində geniş işlənən omonimlərin tərcüməsi müəyyən çətinliklər törədir. Belə hallarda mütərcim sözün forması ilə yanaşı, onun işləndiyi mənanı da nəzərə almalıdır.

M. Müşfiqin “Könlümün dedikləri” şərinin tərcüməsində də məna təhrifinə yol verilmişdir:

Hələ bunlar nədir ki,
Mənim könlüm deyir ki...

¹ Edebiyat vol 1. number 2, 1976, p.164

Həyat ondan kəsənləri incidir
Möhkəm dəzgah, şirin əmək, inci tər
Hələ qarşımızdadır.

Həmin parçanı Olqa Moisiyenko aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

There's more ahead...
My heartbeats said:
Noble work, no fret,
Toil's pearly sweat
Are yet to come!¹

Sətiri tərcüməsi:

Qarşıda çox şey var
Mənim ürək döyüntülərim deyir
“Gözəl iş əsəbiləşməmək,
Ağır əməyin incə təri” –
Hələ qarşımızdadır.

Göründüyü kimi, “həyat ondan kəsənləri incidir”, - poetik misrası tərcüməçinin diqqətindən yayınmışdır. Nəticədə bu misra əsəbiləşməmək kimi verilmişdir. Halbuki bu misranı “Life blames the touch-me-nots” kimi tərcümə etmək olardı.

S. Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin aşağıdakı bəndinin iki tərcümə variantını müqayisə edək:

Lənkəranın gülü rəng-rəng,
Yurdumuzun qızları tək.
Dəmlə çayı, tök ver görək,
Anamın dilbər gəlini
Yadlara açma əlini

Qladus Evansın tərcüməsi:

Lenkoran is a dazzle of flowers,
Like maidens; grace this land of ours
Brew tea for us; with freshening powers

¹ Azerbaijanian Poetry p282

On bride of love, with native charms,
And to no stranger stretch your arms.¹

Sətri tərcüməsi:

Lənkəranın al-əlvan gülləri
Bizim yerlərin qızları kimi incə
Bizə çay süz təzə qüvvə ilə
Ah məhəbbət gəlini, valehedildiklə
Və heç bir yada əlini uzatma.

Bu müqayisə göstərir ki, V. Meyin tərcüməsi orijinala daha yaxındır.

Anamın dilbər gəlini,
Yadlara açma əlini, -

Misralarındakı konkretliyi Q. Evans ümumiləşdirmişdir. “Yadlara açma əlini”, - fikri isə tamam atılmışdır. V. Mey isə həmin parçanı orijinalın ruhuna uyğun tərcümə edib S. Vurğunun fikrini daha dolğun çatdırma bilmişdir.

İbrahim Kəbirinin “Çil qız” şerini çevirən Tom Botting də mənə təhrifindən qaça bilməmişdir:

Burada hər addımda görə bilərsən
Yerişi, baxışı qəşəng qızları
Bununsa sübh çağı elə biləsən
Tökülüb üzünə bir ovuc darı.

İngiliscəsi:

A dozen pretty girl's will meet the eye
In busy streets on passing near that place,
But this one's eyes were bluer than the sky,
With scattered golden grains upon her face.¹

Sətri tərcüməsi:

¹ Walter May. p. 5

¹ Azerbaijanian Poetry p 400

Çoxlu gözəl qızlarla göz qarşılanır,
İzdihamlı küçələrdə o yerin yaxınlığından keçərkən
Ancaq onun gözləri səmadan mavi idi
Üzünə isə qızıl dənlər səpilmişdir.

Şair çirkin adamı xarakterizə etmək üçün Azərbaycan dilində geniş yayılmış ifadəni – “üzünə bir ovuc darı tökülüb” ifadəsini işlətməmişdir. Yəni həmin qız çox eybəcərdir. Mütərcim bir ovuc darı ifadəsini “qızıl dən” kimi çevirməklə mənəni təhrif etmişdir. Nəticədə orijinalın əksinə tərcümədə həmin qız çirkin yox, gözəl kimi təqdim olunmuşdur. Halbuki tərcüməçi şerin mənasını diqqətlə öyrənsəydi, şairin demək istədiyini başa düşər və mənəni təhrif etməzdi. Təbiidir ki, belə ifadələri çevirərkən tərcüməçinin xalq dilini bilməsi tələb olunur.

Cabir Novruzun “Gözüm görə-görə qocalır anam” şerini tərcümə edən Tom Botting də mənə təhrifindən yaxa qurtara bilməmişdir:

Baxıb sonbeşiyə, doymayıb ilkdən,
Mən eşqə düşəndə o bəndə düşdü.
Deyirəm bəlkə də başına ilk dən
Başıma ilk sevda düşəndə düşdü.

Tom Bottingin tərcüməsi:

She gazed with joy upon her son and heir
Yet she began to age when I found love.
Perhaps the silver first showed in her hair
When she herself discovered her first love²

Sətiri tərcüməsi:

Oğluna, nəvəsinə sevinclə baxdı
Mən eşqə düşəndə o qocalmağa başladı
Yəqin ki, saçında ilk görünən gümüş saçlar
O da ilk sevdaya düşəndə düşüb.

Şair “bəlkə də başına ilk dən, başıma ilk sevda düşəndə düşdü”, - misraları ilə demək istəyir ki, anamı mən qocaltdım, mən eşqə düşəndə

² Azerbaijanian Poetry p 513

onun da saçlarına ilk dən düşdü. Tərcümədən isə belə çıxır ki, onun saçına dən “o da ilk sevdaya düşəndə düşüb”. Halbuki anası ilk sevdaya düşəndə onun saçına dən düşə bilməzdi. Orijinalda söhbət oğulun sevdaya düşməsindən sonra ananın qocalmasından gedir.

Q. Qasımzadənin “Telefonda söhbət” şerində sevdiyi qızgılə qorxa-qorxa zəng çalması Azərbaycan ailələrinin belə məsələdə özünəməxsusluğunu əks etdirir. Belə ki, rus, yaxud ingilis ailəsi üçün belə zəng çalma zamanı qorxu üçün əsas yoxdur. Yəni bu mənzərə Azərbaycan üçün olduqca xarakterikdir. Oğlanla qızın anası arasında belə bir dialoq yaranır:

- Sən kimsən, nəçisən, axı, ay bala?
- Bir Allah bəndəsi, tanımazsınız...

T. Botting bu mükəliməni belə tərcümə etmişdir:

“And who are you to call her up young man!”
“ I am someone whom I fear you never knew”¹

Sətri tərcüməsi:

- Cavan oğlan, siz kimsiniz, onu çağırırsınız
- Məni tanımağınızdan qorxan bir kəsəm.

Tərcüməçi oğlanın qızın anasından qorxmasını olduqca qabarıq verdiyi üçün şerin təbiiliyi pozulur, xarakter açılmaz. Çünki əslində oğlan “məni tanımağınızdan qorxan bir kəsəm”, - deyə bilməzdi. Yəni tanımağından qorxduğunu etiraf etməklə qızı pis vəziyyətdə qoya bilərdi. Ona görə də Azərbaycan dilində geniş işlənən bir ifadə söyləyir: “Bir Allah bəndəsi, tanımazsınız...” Lakin Azərbaycan psixologiyasına bələd olmayan T. Botting bu incəliyi duya bilməmiş və mənəni təhrif etmişdir.

Bütün bu müqayisələr göstərir ki, hər şair öz xalqının düşüncə tərzindən, yazdığı dilin imkanlarından çıxış edərək obraz yaradır. Vermək istədiyi mənəni bu dilin elementləri ilə, bu dilin bədii vasitələri ilə çatdırır. Lakin belə bədii vasitələr müəyyən kontekst daxilində konkret mənəni çaları yaratdığı üçün mütərcim həmin mənənin tərcüməsinə nail olmalıdır. Ayrı-ayrı bədii vasitələrin,

¹ Azerbaijanian Poetry p 423

bənzətmə və müqayisələrin hərfi tərcüməsi mənə təhrifini labüd edir.

Ona görə də Azərbaycan poeziyasını ingilis dilinə çevirən tərcüməçilərin bu dilin yaratdığı mənə çalarlarının mənimsənilməsi vacibdir. Bu və ya digər müqayisənin, yaxud mübaligənin (eləcə də digər bədii vasitələrin) hansı məqsədə xidmət etdiyini hansı mənə çaları yaratdığını dərk etmədən orijinalın mənə tutumunu çatdırmaq mümkün deyil.

NƏTİCƏ

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, müasir Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi zamanı Azərbaycan dilinə məxsus milli kolorit həm də bütün tərcümələrdə qorunub saxlanılmır, bu problemin ortaya çıxması hər şeydən əvvəl Azərbaycan və ingilis poeziyasının formal xüsusiyyətlərindəki (poetik forma, vəzn, qafiyə, heca və s.) fərqlərlə əlaqədardır. Təbiidir ki, poeziya tərcüməsi zamanı orijinalın formal xüsusiyyətlərinin poetik formasını olduğu kimi saxlamaq mümkün iş deyil. Lakin poetik formanın müəyyən elementlərini, xüsusən Şərq poeziyasına məxsus xüsusiyyətlərini tərcümədə saxlamaq üçün mütərcimlər orijinalın poetik formasına xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Bunun üçün Azərbaycan şerinin vəznlərini öyrənmək, bu vəznlərin yaratdığı ritmik xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır.

Şerin poetik forması müəllifin fərdi üslubu ilə də sıx əlaqədar olduğu üçün mütərcim əsərini çevirdiyi müəllifin yaradıcılıq xüsusiyyətlərini də nəzərə almalıdır.

Poeziya tərcüməsində milli koloritin daşıyıcısı kimi xüsusi adların da əhəmiyyəti böyükdür. Bir qayda olaraq xüsusi adlar tərcümə zamanı transliterasiya yolu ilə çatdırılır. Lakin Qərb oxucusuna məlum olmayan xüsusi adların bu yolla verilməsi çox vaxt orijinaldakı çaları əks etdirmir, nəticədə anlaşılmaqlıq yaranır. Ona görə də konkret məna çaları yaratmaq üçün işlədilən xüsusi adların bəzən izhatına ehtiyac olur. Bəzi tərcüməçilər bu üsuldən istifadə edir, bəziləri isə buna əhəmiyyət vermirlər. Fikrimizcə, şərdə konkret məna çaları yaradılmasına xidmət edən xüsusi adların müəyyən hallarda şərh edilməsi vacibdir. Bəzən az yerli əhəmiyyət kəsb edən xüsusi adların da tərcümə edilməsi müşahidə olunur. Lakin bu məsələ də tərcüməçidən xüsusi diqqət cəlb edir. Belə ki, ayrı-ayrı müəlliflərin istifadə etdikləri nisbətən az yerli əhəmiyyət kəsb edən adlar estetik funksiya daşımaqla yanaşı, həm də konkret məqsədə xidmət edir. Tərcüməçi bu cəhəti də unutmamalı, hər adın daşdığı mənanı olduğu kimi çatdırmalıdır.

Frazeoloji birləşmələr tərcümədə ciddi çətinlik yaradan dil vahidləridir. Bununla belə frazeoloji birləşmələr həm də milli koloriti özündə əks etdirən vahidlər olduğundan tərcümədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunu nəzərə alan tərcümə mütəxəssisləri frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi ilə əlaqədar müxtəlif prinsiplər müəyyənləşdirmişlər. Lakin təbiidir ki, belə dil vahidlərinin tərcüməsi ilə əlaqədar vahid prinsip-resept hazırlamaq mümkün deyil. Ona görə də hər bir konkret halda konkret frazeoloji vahidi tərcümə edərkən kontekstdən çıxış etmək, orijinalda az sözlə ifadə edilmiş fikri çatdırmaq lazımdır. Bu zaman heç də həmişə orijinalda işlənən frazeoloji vahid ekvivalent ifadəni tərcümə edilən dildə tapmaq olmur. Belə hallarda həmin frazeologizmin yaratdığı mənanı tərcümə etmək daha məqsədəuyğundur.

Müasir Azərbaycan poeziyasından ingilis dilinə edilən tərcümələrdə bu sahədə müəyyən ənənə yaranmışdır. Lakin Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidlərinin ingilis dilinə tam uğurla çevrilməsindən danışmaq hələ tezdir. Ona görə də azərbaycanca-ingiliscə və ingilis-azərbaycanca frazeoloji lüğətlər yaratmağa ehtiyac vardır.

Azərbaycan poeziyasında işlənən realiyaların ingilis dilinə çevrilməsi də müəyyən çətinliklər yaradır. Belə dil vahidləri bir qayda olaraq transliterasiya vasitəsi ilə çatdırılır, daha doğrusu, realiya olduğu kimi ingilis əlifbası ilə verilir. Bu həmin sözün yaratdığı milli koloriti olduğu kimi saxlamaqla xidmət edir. Lakin

elə realiyalar var ki, onlar sırf milli xüsusiyyət, yerli əhəmiyyət kəsb edir və onların olduğu kimi saxlanması hələ ingilisdilli oxucuya heç nə demir. Bu mənada bəzi realiyalara şərh verilməsi zərurəti yaranır. Azərbaycan poeziyasından ingilis dilinə nümunələr çevirən tərcüməçilər bu təcrübədən geniş istifadə edirlər.

Ümumiyyətlə, poeziya tərcüməsində milli koloritin saxlanması vacib məsələlərdən biridir. Ona görə də milli kolorit yaradılmasına xidmət edən hər bir dil vahidinin tərcüməsi mütərcimdən xüsusi diqqət tələb edir.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Азаде Р. Фузули и его поэма «Лейли и Меджнун» (из истории изучения 400-летия Фузули), Баку, 1958.
2. Алексеев М. Проблемы художественного перевода. Иркутск, Издательство Иркутского Университета, 1932.
3. Araslı H. Azərbaycanın böyük şairi Füzuli. Bakı, 1958.
4. Araslı H. Füzuli. Bakı, 1939.
5. Araslı H. “İngilis alimi Cibb Füzuli haqqında”. “Ədəbiyyat” qəzeti, 14 noyabr 1942-ci il.
6. Babayev İmran. Füzuli yaradıcılığı və onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mövqeyi. Bakı, 1944 (dissertasiya BDU-nun kitabxanasında saxlanılır).
7. Брюсов В. Избранные сочинения в 2-х томах. Том 2. М. 1955
8. Vəlixanova F. “Bir neçə söz”. Təcümə sənəti. Məqalələr toplusu. B. 1990
9. Вургун С. «Речь на заседании Союза писателей 2 октября 1943 г.» Литературная газета, 2 июля 1971 г.

10. Qasımzadə F. “Qəm karvanı”, yaxud “Zülmətdə nur”, Bakı. 1968.
11. Quliyev F. Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun”u ingilis ədəbiyyatında. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 20 iyul 1984.
12. Əliyeva Leyli. Füzuli ingilisdilli ədəbiyyatşünaslıqda. B. 1992. (Dissertasiya EA-da saxlanılır)
13. Эткинд Е. Разговор о стихах. М., 1970
14. Эткинд Е. Поэзия и перевод. М. – Л. 1963
15. İbrahimov M. “Bədii tərcümə yaradıcılığıdır”. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 29 aprel 1967.
16. İbrahimov M. “Tərcümə sənəti” kitabına müqəddimə. B., Elm, 1990.
17. Исмаилов Р. «Эстетическая функция личных имен в русскоязычных произведениях». Искусство перевода. Б., 1990.
18. Ермолович О.И. Имя собственное в тексте. «Сборник научных трудов». Выпуск 278. Смысл текста как объект перевода. М., 1988
19. Каганович С. «Голоса поэтов Востока и творчество Адалена Адалис» . Мастерство перевода. Сборник. М., Советский писатель, 1977.
20. Крымский А. История Турции и ее литературы, М., 1910
21. Левик В. «О точности и верности». Мастерство перевода., М., 1958.
22. Məmməd Arif. Bədii tərcümə sənəti, B., 1990.
23. Məmmədova Səyyarə. “Qərbi Avropa şərqşünasları Füzuli haqqında” “Elm və həyat”, 1972, N 3.
24. Məmmədova Səyyarə. “Qərb şərqşünasları Füzuli haqqında”. Elm və həyat. 1972, N 36.
25. Məmmədova Səyyarə. “İngilis şərqşünası Qazi Bürhanəddin haqqında”. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 16 oktyabr 1976.
26. Məmmədova Səyyarə. Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması ingilis dilində. “Ədəbiyyat və incəsənət”, 22 yanvar 1972.
27. Məmmədov Əflatun. “Orijinaldan tərcümə”, “Ədəbiyyat və incəsənət”. 22 aprel 1967
28. Rzayev Ə. “Milli kolorit”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, 13 may 1967.
29. Rzayev Ə. “İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri” F.E.N. alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya Bakı, 1969. (Dissertasiya Azərbaycan EA-nın əsaslı kitabxanasında saxlanılır).

30. Rzayev Ə. İ. “İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri”. Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın aftoreferatı.
31. Реккер И. Теория перевода и переводческая практика. М., Международные отношения, 1974.
32. Səmədova L. M.Y. Lermontovun “Zəmanəmizin qəhrəmanı” romanının Azərbaycan dilinə tərcüməsi tarixindən”, Tərcümə sənəti toplusu. Bakı, 1990.
33. Султанова Г. Поэзия М.А. Сабира в русских переводах. Б., Елм., 1979.
34. Тетрады переводчика. Выпуск 19. М. Высшая школа, 1982.
35. Tərcümə sənəti (Məqalələr toplusu) B., 1990.
36. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы, М., 1966.
37. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М., Высшая школа, 1968.
38. Xəlilov Ş. “Azərbaycan-İngilis əlaqələri”. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası 1974, N 3.
39. Həsənəli İ. “Nəsimi İngilis aliminin tədqiqində”, “Bakı”, 16 sentyabr 1974.
40. Hüseyinov X.M. “Nizaminin İngilis əlaqələri” “Elm və həyat”, 1983, N 6.
41. Çobanzadə V. Füzuli və onun yeri. “Füzuli” Azərbaycan ədəbiyyatı cəmiyyəti nəşriyyatı. Bakı. 1925.
42. Şərif Ə. “Bədii tərcümə nəzəriyyəsinin aktual problemləri”. Tərcümə sənəti. Bakı, Elm, 1990.
43. Şərif Əziz. “Bədii tərcümə nəzəriyyəsinin əsas problemləri”. “Tərcümə sənəti” məqalələr məcmuəsi, 1990.

XARİCİ ƏDƏBİYYAT

1. Cassel's Encyclopedia of Literature. Vol.1 London 1953. p. 555-557
2. Azerbaijani Poetry. Moscow Progress Publisher 1969.
3. Nicolas Nicholay, “The Navigations, Peregrinations and Voyages made into Turkey”. London 1585
4. Jerome W. Clinton “The Madaen Gasida Khagani Shirvani” (A journal of Middle Eastern Literature)
5. E. J. W. Gibb “A History of Ottoman Poetry” vol. III p. 88.

6. Edebiyat vol.1. number 2. 1976 p. 164 (A journal of Middle Eastern Literature, USA)
 7. Walter May "Heart a flame" Baku, Yazichi 1985.
-